

અર્પણ—પત્રિકા

“ અદો ! અદો શ્રી સદ્ગુરુ ! દરુમ્બાચિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અદો ! અદો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીઓ, વર્ણ ચરણાધીન. ”

મનસિ વચસિ કામે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાઃ
ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણીભિઃ પૂરયન્તઃ ।
પરગુણપરમાણૂન્ પવંતીયકૃત્ય નિત્યં
નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

નેનાં મન, વચન અને કાયામાં પુણ્યરૂપી અમૃત ભરેલું છે; જે
ત્રણે સોઠને ઉપકારની પરંપરા વડે પૂરી દે છે; અન્યના પરમાણુ જેવડા
ગુણોને પણ જે પર્વત જેવડા ગણી સદા પોતાના હૃદયમાં વિકાસ
પામે છે તેવા સેતો જગતમાં દેટલાઈ હોય ?

આવા વિરલ સદ્ગુણ મંત શ્રીમદ્ સદ્ગુરાજ મહારાજનો યોગ
આ મનુષ્યભવનું સફળપણું થવામાં હિતમ નિમિત્તરૂપ બન્યો હોવાથી
તથા જેમની જનજાયામાં આ ‘ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકળા ’ની
સંકલનારૂપ શુભ કાર્ય ચરૂ થઈ પૂર્ણ થયું હોવાથી, તેમ જ શ્રીમદ્
રાજચન્દ્રના આત્મજ્ઞાનનો વારસો પામી અનેક આત્માઓને આત્મ-
જ્ઞાનનો રંગ લગાડવામાં એંશી વર્ષની પકત વય થઈ ગયા છતાં
પ્રજાળ પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તતા હોવાથી, તેમના જ યોગબળે તૈયાર થયેલ
‘ કૃષ્ણ નહીં તો કૃષ્ણની પાંખડી ’ રૂપ આ પ્રયત્ન-પુષ્પ તેમની સેવામાં
આત્મઅર્પણ ભાવે સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

લિ० તે પ્રત્યુપકાર વાળવા
સર્વથા અસમર્થ, સદા આભારી
સત્પુરુષના ચરણકમળની સેવાનો દમ્બક
દાસાનુદાસ
બ્રહ્મચારી બાળ ગોવર્ધન.

‘પ રિ ચ ય

આ પુસ્તકની એક વિશેષતા છે.

*

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આત્મપ્રતીતિ કરી પરમાત્મદર્શન પામ્યા. તેમના જીવનકાળમાં સંસર્ગમાં આવનારામાંથી કેટલાકને તેમની ચમત્કારી લખિધઓનો પરિચય થયો હતો. કોઈ કોઈને તેમણે આત્મપ્રતીતિ કરાવી હતી; કોઈને આત્મરૂપ ક્યાં હતા. શ્રી લલ્લુજી મહારાજ — લઘુરાજ નામે પ્રસિદ્ધ તેમના આત્મજ્ઞાનના વારસદાર થયા હતા.

તેમનાં અનેક વર્ષો તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં વ્યતીત થયાં. સાંપ્રદાયિકોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. અનેક પરિપક્વો તેમને સહન કરવા પડ્યા. સીમમાં જતા આવતા ખેડૂતો તથા પાટીદાર બાઈઓ પાસેથી તેમને બિક્ષા મળતી. ‘ધર્મલાલ’ આ ભદ્રિક જનોને આપવા માંડ્યો, અને તેમાંથી અનેક ‘ખૂંટયા;’ અનેક લલ્લુજી મહારાજના અન્તેવાસી થઈ રહ્યા; આમાંથી અગાસ આશ્રમનો જન્મ થયો.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી શ્રીમદ્ના અનન્ય ભક્ત હતા; તેમની શુદ્ધભક્તિ ચમત્કારી હતી. ‘આ સંસારમાં એક આત્મા સાચો છે,’ એ દેશનાનો સતત પ્રવાહ એમના તરફથી વહ્યા કરતો હતો. તેમણે પરમ કરુણાથી કેટલાયે સંશયગ્રસ્ત આધુનિકોને ‘આત્મા છે’ એવી આંખી કરાવી હતી, તેમની ભાવનાનો પ્રવાહ અપ્રતિહત હતો.

આ મહાત્માના અંતેવાસી બ્રહ્મચારી શ્રી ગોવર્ધનભાઈએ આ પુસ્તક લખી તેમની સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. પૂજ્યપાદ શ્રી લઘુરાજ સ્વામીએ તેને હસોટીએ કસી મંજૂર કર્યું હતું.

આ પુસ્તકની એ વિશેષતા છે.

રસિકલાલ છો. પરીખ

આવૃત્તિ બીજી

લેખકના બે બોલ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રવજીભાઈના જીવન સંબંધી પ્રથમ પુસ્તક “સાક્ષાત્ સરસ્વતી” સં. ૧૯૪૩માં તેમની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમના મિત્ર વિનયચંદ્ર પોપટલાલ દક્ષતરીએ તે તૈયાર કરેલું હતું. તેની પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતે સ્વાત્મવૃત્તાંતરૂપ ૧૩ વર્ષ સુધીની પોતાની ચર્ચા સં. ૧૯૪૬માં લખી છે. ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ની બે બીજી આવૃત્તિઓ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદના મુમુક્ષુ વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. શ્રીમદ્ના દેહોત્સર્ગ પછી સં. ૧૯૬૫માં જવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈએ “શ્રીમાન્ રાજચંદ્રજીનું આધ્યાત્મિક જીવન” નામનો તેઓશ્રીની જયંતી વખતે એક નિર્ગંધ વાંચેલો તે પણ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ત્યાર પછી જયંતીઓ ઉજવાતી તેમાં ગાંધીજી, આનંદશંકર મુવ, કાકા કાલેલકર વગેરે વિદ્વાનોનાં ભાષણો થતાં, તેનો એક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

“શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા”ની ઉત્પત્તિ પણ સં ૧૯૯૧ની જયંતીને નિમિત્તે થઈ છે. ભાઈ ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલની સૂચનાથી નિર્ગંધરૂપે લખવા શરૂ કરેલ, પછી પુસ્તકરૂપે છપાવવાની તેમની ધારણા થવાથી તેમની સૂચના પ્રમાણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક પાછળનો ભાગ લખાયો. પાછળથી તેમનો વિચાર એ નિર્ગંધમાંથી કંઈક લઈ જયંતી વગેરેનાં વ્યાખ્યાનસહિત “શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રા” પ્રસિદ્ધ કરવાનો થયો. તે પ્રમાણે તે ગ્રંથ સં. ૧૯૯૧માં પ્રસિદ્ધ થયો.

ભાદરવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિરની સ્થાપનાના મહોત્સવ પ્રસંગે મુમુક્ષુઓને બેઠ આપવા સં. ૧૯૯૪માં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા’ની પ્રથમ આવૃત્તિ ‘પ્રસ્થાન કાર્યાલય’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાર પછીનાં

વર્ષમાં ઘણા મુમુક્ષુઓને તે ઉપયોગી જાણવાથી આ ખીજી
આવૃત્તિ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ' દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

તેમાં “ મુંગઈ નિવાસકાળના ફેટલાક પ્રસંગો ” નામે દશમું
કરણુ નવી માહિતી મળી તે પ્રમાણે ઉમેરેલું છે અને જાકોના
પ્રસંગોમાં ઘટતો આવશ્યક ફેરફાર કર્યો છે. મુખ્ય કૃમ તે પહેલાં
આવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખેલી છે. મુંગઈના પ્રસંગો જેવા જ વર્ણવ્યા,
સો, ખંભાત, ઈંડર, હડમતાલા, મોરબી આદિના પ્રસંગો પણ
મેશેપતા દર્શાવે તેવા છે, તે લવિષ્યની આવૃત્તિમાં બનવા યોગ્ય
છે; હાલના સંયોગોમાં સંતોષ માનવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ

અગાસ

પ્રદ્યાગારી ગોવર્ધનદાસ

સં. ૨૦૦૦ જેઠ વદ ૮, શુધ,

પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના હકી હતી, એટલે નિરુપાયતાથી ક્ષમા પ્રગ્રહી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની પ્રગ્જાને દેખાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વયચ્યા ધીરે ધીરે જનશે તો, અવસ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ મંભારી જઈ છું :—

સમુચ્ચય વયચ્યા

“ સાત વર્ષ સુધી એકાંત જાળવવાની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છેદ વિચિત્ર દરપના—દરપનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા દરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજ્યવર જેવી જાગી પડવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સ્વા-મેસવાની, ગધી વિદેહી દયા હતી; છતાં ‘હાડ ગરીબ હતું તે દયા હજી સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકા જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે આગ્રી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધી દયા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

“ સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ જીવવાની લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જોટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે દાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે ઉપાધિ જાદુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી જાળવતર હતી કે જેવી સ્મૃતિ જાદુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ દાળે આ દેને હશે. અજ્ઞાસમાં પ્રમાદી જાદુ હતો. વાતડાદો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ દેહી જતો. એ જાળવવાની નિશ્ચિતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ, સરળ વાતસહ્યતા મા હતી; સર્વથી એકત્વ પ્રગ્જતો; સર્વમાં ભાવુભાવ હોય એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોહોમાં કાઈ પણ રી પડે તેવું અંતઃકરણ.

પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના કહી હતી, એટલે નિરુપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિજ્ઞામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દબાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વચચર્ચા ધીરે ધીરે જનશે તો, અવસ્થા ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ સંભારી જઉં છું :—

સમુચ્ચય વચચર્ચા

“ સાત વર્ષ સુધી એકાંત જાળવવાની રમત-ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છેદે વિચિત્ર દર્શન—દર્શનનું સ્વરૂપ છે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી જોતી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવા-બેસવાની, ગંધી વિદેહી દશા હતી; છતાં ‘હાડ ગરીબ હતું તે દશા હજી સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવા નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

“ સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે દંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે હિપાધિ જાડુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી જાળવતર હતી કે જેવી સ્મૃતિ જાડુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી જાડુ હતો. વાતડાદો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો લાવાર્થ કહી જતો. એ લાગુની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ, સરળ વાતસલ્યતા મારામાં જાડુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં શ્રાવણાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં ફાઈ પણ

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ વૈરાગ્યમાં અંપલાવવું એ છે. બાહ્ય દષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉજ્જવલ આત્માઓ સંસારના માયિક પ્રપંચમાં દર્શન દે છે, ત્યાં સુધી તે કથનની સિદ્ધતા કવચિત્ દુર્લભ છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એ કથનનું પ્રમાણ કેવળ સુલભ છે, એ નિઃસંશય છે.

સધુવયથી આ વૈરાગ્ય અને વિવેકની પ્રાપ્તિથી જે તત્ત્વબોધ થયો તેનું મુખ્ય કારણ જાતિસ્મરણજ્ઞાન ગણવા યોગ્ય છે. આ ભવની અપેક્ષાએ તો તે પાંચપંદર વર્ષના બાળક ગણાય. પણ પાછળના ભવની સ્મૃતિને પ્રતાપે અનેક વર્ષોના અનુભવથી રંગાયેલી એ પુરુષની વાણી બહુ વિચારવા યોગ્ય, સક્ષ્મમાં લેવા યોગ્ય છે.

૩

કુમાર — કાળ

અદ્ભુત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ

જાતિસ્મરણજ્ઞાન પ્રગટ થવા યોગ્ય આત્માની નિર્મળતા અથવા સ્મરણશક્તિની પ્રબળતા પૂર્વે આરાધિતા યોગનું ફળ અને અતુરસંધાન સાબિત કરે છે. બાળવયથી વિનય, વાક્યાતુર્ય, તર્કશક્તિ અને વૈરાગ્યને લઈને ગામમાં તેમ જ આખી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એક જ વખત વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેમને અક્ષરેઅક્ષર યાદ રહેતું એવી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી, તેને પરિણામે તેમને ગોખવું શું તેની ખજાર જ નહોતી; સાડાસાત વર્ષની વયે શાળામાં પ્રવેશ થયો. એક માસ પણ થયો નહિ હોય તેટલામાં હસતાંરમતાં આંક પૂરા કર્યા. બે વર્ષ નોટલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓનો અખ્યાસ પૂરા કર્યો. જે વડા વિદ્યાર્થીએ એમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી, તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી

હતી. આટલી ટૂંકી મુદતમાં અભ્યાસ પૂરો થયો તે અજબ સ્મરણ-શક્તિનો પ્રભાવ છે. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક તરફ સામાન્ય રીતે પ્રેમ ઓછો હોય છે; હા, અણુગમે અને અઠળામણ ઉત્પન્ન કરાવનાર શિક્ષક ગણાય છે. પરન્તુ શ્રીમદ્ બધા—સાદેય વિદ્યાર્થીઓનું લેસન લેતા અને શિક્ષક તો બેસી જ રહેતા; તેમ છતાં બધા વિદ્યાર્થીઓને તેમના ઉપર આત્યંત પ્રેમ રહેતો.

એક વખત શિક્ષકે શ્રીમદ્ને કપડા આપ્યો એટલે બીજો દિવસે પોતે શાળામાં ન ગયા. બીજા છોકરાઓએ જાણ્યું કે રાયચંદલાઈ શાળાએ ગયા નથી એટલે તમામ છોકરાઓ તેમની પાસે ગયા. તે બધા છોકરાઓને લઈને ખેતરમાં દૂર ગયા; પોતાની પાસે બેર હતાં તે બધા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યાં. આમ બધા ખેતરમાં હતા તેથી શાળામાં શિક્ષક ગયા ત્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી જણાવ્યો નહિ, તેનું કારણ વિચારતાં શિક્ષકને લાગ્યું કે રાયચંદલાઈને ગઈ કાલે કપડા દીધો હતો તેથી બધા તેમની પાસે હશે. તપાસ કરતાં ખેતરમાં બધા છે એમ જાણી શિક્ષક ખેતરમાં ગયા અને રાયચંદલાઈને નમી પડ્યા અને ફરી હવે કોઈ દિવસ કાંઈ કહીશ નહિ એમ કહીને બધાને સમજાવી શાળામાં તેડી ગયા.

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી. પહેલે વર્ષે ૫૦૦૦ કડીઓ તેમણે રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની વયે તેમણે પદ્યમાં રામાયણ અને મહાભારત નાનાં નાનાં લખ્યાં હતાં, અને દશ વર્ષની વયે તેા એમના વિચારો પુખ્ત ઉમ્મરના અનુભવીને જાણે તેવા હતા. નવું નવું શીખવાની, નવું નવું સંલગ્નવાની, નવું નવું મનન કરવાની અને નવું નવું સુંદર ભાષણ કરવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા એ દશ વર્ષની વયમાં હદ પાર હતી. કવિત્વશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વક્તાપણું અને સહુજીવને લઈને નાની વયમાં અજબ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. અગિયાર વર્ષની વયથી એમણે ચોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા. અને ઇનામી નિબંધોમાં યોગ્ય ઇનામો પણ

સંપાદન કર્યાં હતાં. સ્ત્રીદેવતાગીતી કૃપાગીતી નિમે એક નિર્ગંધ પાણી લખ્યો હતો.

બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં ઘડિયાળ ઉપર ત્રણસો ઠડીઓ લખી હતી. તેર વર્ષની વયે તેઓ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ ફેટલો; અને ફેટલા વખતમાં થયો હતો તેની કોઈ સહાયતાથી કે શિક્ષક તરફથી માહિતી મળી શકી નથી. એક વખતે કચ્છના હીવાન મળિલાઈ જશભાઈએ શ્રીમદ્દને કચ્છ તરફ પધારવા વિનંતી કરી હતી તે ઉપરથી તે કચ્છ તરફ પધાર્યાં હતા. ત્યાં ધર્મ સંબંધી સારું માપણ કયું હતું. કચ્છના લોકો પ્રશંસા કરતા કે આ છોકરો મહાપ્રતાપી યશવાળો થશે.

તેર વર્ષની વયથી એમણે નિયમથી ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને પંદર વર્ષની વય સુધીમાં ઘણા વિષયો સંબંધી વિચક્ષણુ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કયું હતું.

૪

ન્યાયાધીશ ઉપર નિષ્કામ ઉપકાર

કચ્છ-કોડાયના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ એ બે જણાએ સાંલજ્યું કે વવાણિયાનિવાસી કવિરાજ રાજચંદ્રભાઈ મહાભુદ્ધિશાળી છે; નાની વયમાં અવધાનો કરે છે. તેથી તેમને મળવું એમ વિચાર કરી ખન્ને જણ સાંદણી ઉપર સવાર થઈ વવાણિયા તરફ રવાના થયા. વવાણિયામાં તપાસ કરતાં જણાયું કે તે તો મોરખી ગયા છે. એટલે તેઓ પણ મોરખી તરફ રવાના થયા.

શ્રીમદ્ મોરખી આવ્યા અને પોતાના મોસાળમાં રાજકોટ જવાનો તેમનો વિચાર હતો તેથી મોરખીના ભાઈઓએ સારા સાથની તપાસ કરી તો ખજાર મળ્યા કે મોરખીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ રાજકોટ

જવાના છે તેથી તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે આ રાયચંદલાઈને રાજકોટ સાથે તેડી જશો? રાજકોટ તેમને મોસાળે તેમને જવું છે. ધારસીલાઈએ હા પાડી અને પોતાની સાથે તેમને રાજકોટ તેડી ગયા.

લાઈ હેમરાજ મોરખી આવ્યા ત્યારે તપાસ કરતાં ખબર મળી કે તે તો રાજકોટ ગયા છે; તેથી પોતે પણ રાજકોટ જવું એવો વિચાર કરી તે પણ રાજકોટ તરફ રવાના થયા.

ધારસીલાઈને શ્રીમદ્ સાથે માર્ગમાં વાતચીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આટલી લગભગ દસ વર્ષની વયમાં આ છોકરો કેવો ચાલાક છે? મોટી ઉમરના માણસો પણ જે વાતો ન કરી શકે તેવી બુદ્ધિની વાતો સાંભળી ધારસીલાઈને એમ થયું કે શી આ છોકરાની બુદ્ધિ છે! તેમના ગુણથી આકર્ષાઈને ધારસીલાઈ બોલ્યા : “રાયચંદલાઈ, રાજકોટમાં અમારી સાથે જ તમે રહેજો.”

ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું : “ના, મારા મોસાળે રહીશ.”

ધારસીલાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું : “તમારે ત્યાં આવતો જઈશ, પણ રહેવાનું તો મોસાળમાં જ થશે.”

શ્રીમદ્ રાજકોટ પહોંચ્યા એટલે મોસાળમાં ગયા; ત્યારે તેમના મામાએ પૂછ્યું : “તમે કોની સાથે આવ્યા?”

શ્રીમદે કહ્યું : “ધારસીલાઈ સાથે આવ્યો છું.”

જાને મામાએ જણ્યું કે ધારસીલાઈ અત્રે આવ્યા છે; તો તેમને ઠેકાણે કરી દેવા એવી પ્રવચની વાતો માંડોમાંડે તે કરવા લાગ્યા. જમતાં જમતાં શ્રીમદે તે સાંભળ્યું તેથી અનુમાન કર્યું કે આ લાઈએ ધારસીલાઈને મારી નાખવાના વિચાર કરે છે; તો મારે તેમને ત્યાં જઈ આ મોટા ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકવો નહિ, તેમને ચેતાવી દેવા જોઈએ. એવો વિચાર કરીને જમ્યા પછી તે ધારસીલાઈને ત્યાં ગયા.

શ્રીમદે ધારસીલાઈને પૂછ્યું : “ધારસીલાઈ, તમારે મારા મામાઓ સાથે કંઈ સંબંધ છે?”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : “ કેમ ? ”

શ્રીમદે કહ્યું : “ હું પૂછું છું.”

ત્યારે ધારસીભાઈએ કહ્યું : “ સગપણસંજનથી, પણ રાજ સંજનથી ખટપટ આસે છે.”

શ્રીમદે કહ્યું : “ તેમ છે તો તમારે સાવચેતીમાં રહેવું, કેમકે તમારે માટે તેઓ ઉપાય શોધતા હતા. લાગ કાવે તો ઠેકાણે કરી દેવાની વાત કરતા હતા. માટે તે વિષે પ્રમાદી ન થવું.”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : “ પણ તમે એ કેમ જાણ્યું કે મારે માટે તેઓ આમ કરવા ધારે છે ? ”

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો : “ હું જન્મતો હતો ત્યારે જહાર હું સાંભળું તેટલા મોટા સારે તે વાતો કરતા હતા અને હું જ્ઞાની સાથે આવ્યો તે તેમજો મને પૂછ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમજો તે પ્રસંગે વાત ઉપાડી હતી.”

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : “ પણ તમારા દેખનાં તેની વાતો તે કેમ કરે ? ”

શ્રીમદે કહ્યું : “ આ નાનો જાળ છે, આને એ જાળતની શી સમજણ પડવાની છે ? એમ જાણી તે વાતો કરતા હતા, એટલે તમને કહેવા-ચેતાવવા માટે આવ્યો છું.”

ધારસીભાઈના મનમાં થયું કે અરો ! આ જાળકમાં જેટલી ઉપકારશુદ્ધિ ? મોટા માણસને પણ ન સૂઝે તેવો મક્કા ઉપકાર આ જાળક દર છે ! મારું થયું કે હું એમને તેડી લાવ્યો. ધન્ય છે આ જાળ-મક્કાનને ! ધન્ય મારાં જાળક કે એમનો મને સંગ થયો ! એમ વિચારી તે ધણો આનંદ પામ્યા.

શ્રીમદેનાં અદ્વૈત સંસ્કૃતિઓ હતી; જ્ઞાન નિર્માણ હતું તેથી તેમને ન નનાં જન્મ હું કે બે કચ્છનાં ભાઈઓ સાંકળી ઉપર સવાર થઈ સાંખી

પ્રચારી કરતા આવે છે; એટલે તેમજે ધારસીભાઈને પૂછ્યું : " બે
જગ્ય કચ્છથી આવનાર છે, તેમનો હિતારો તમારે ત્યાં રાખ્યો ? "

ધારસીભાઈએ કહ્યું : " હા, ખુશીયા મારે ત્યાં તેમનો હિતારો
રાખ્યો, હું તેમને માટે સર્વ જરૂરિયાત કરીશ. "

પછી નિર્ધિત થઈ થીમદે તે કચ્છના ભાઈઓને આવવાના માર્ગ
તરફ સામા મવા. દૂરથી દેમરાજભાઈએ અટકળ કરી કે આમે આવે
છે તે રાયચંદ નામનો જોદરો તો નહિ થાય ?

નજીક આવ્યા એટલે થીમદે તેમને નામ કહીને બોલાવ્યા :
" કેમ દેમરાજભાઈ ! કેમ માલસીભાઈ ? "

તે બન્નેને વિચાર થયો કે આપણાં નામ એ ક્યાંયા જાય છે ?
કાઈને આપણે ખબર તો આપી નથી ?

બન્નેએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું : " તમે જ રાયચંદભાઈ છો કે ? "

તમે કેમ જાણ્યું કે અમે અત્યારે જ આ જ માર્ગે આવીએ
છીએ ?

તેના હિતરમાં થીમદે જણાવ્યું : " આત્માની અનંત શક્તિઓ
છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ. "

પછી ધારસીભાઈને હિતારો મવા, ત્યાં ધારસીભાઈએ નકાવા,
ધોવા વગેરેની જાણી તજવીજ કરી. કચ્છના ભાઈઓ મનમાં સમજ
મવા હતા કે આમને આપણે કાચીએ જાણવા સર્જી જવા આવ્યા છીએ
પણ આટલી શક્તિવાળાને શું જાણવાનું જાણી હશે ?

જમી રહ્યા પછી ધારસીભાઈને તે કચ્છના ભાઈઓએ વિનંતી
કરી, કે અમારે રાયચંદભાઈ સાથે ખાનગી વાત કરવી છે તો એકાંત
સ્થળ અમને મળશે ? ત્યારે તેમજે તેવું સ્થાન પતાવ્યું. ત્યાં એકાંત
સ્થાનમાં થીમદેની સાથે તેઓ બેઠા.

પ્રથમ અવધાન સંબંધી તેમજે સાંભળેલું, તે જોવા તેમજે વિનંતી

કરી, તે શીમદે સ્ત્રીધારી જોડે તેમજે ' મંગલદત્ત ' નામના મંગમાંથી
ગાથા તે ક્રેતા આપ્યા હતા, તેના અર્થમે આશ્વત્થવા રીતે શીમદેને
સંભાળાવ્યા, તે પાદ રાખી તેમજે આપ્યા પોતક બેઠાની બતાવ્યો, ત્યાં
જન્મે ચક્રિત થઈ ગયા.

એ જન્મે કચ્છના ભાઈઓના મનમાં એમ મણું કે આમને આપજો
કાશીએ શું લઈ જવા ? છતાં નં માટે આપ્યા છીએ તે માટે પ્રાપ્ત
તો કરવો; પછી જેમ મવાનું હશે, તેમ મશે. આપજો તો સ્પષ્ટ ક્ષેત્ર
કહી બતાવવો. પછી તેમજો કહ્યું : " આપને ભણાવવા માટે કાશી લઈ
જવા માટેની વિનંતી કરવા અમે આપ્યા છીએ. માટે આપ કાશી
ચાલો. આપના કુટુંબને માટે તેમ જ આપને માટે ખાવાપીવા વગેરે
સર્વ સગવડ પગાર વગેરે અમે કરીશું પણ આપ અમારી સાથે ચાલો
તો મોટો ઉપકાર માય." આમ અનેક લાલચો વગેરે આપવા માટે
કહ્યું : છતાં તેમજો ના પાડી અને જણાવ્યું કે અમારાથી આવવાનું
નહિ જતે; એટલે તેઓ મનમાં સમજી ગયા કે પ્રથમથી જ અનુમાન
કરેલું કે આપણી ધારણા પાર પડે તેમ નથી અને તેમ જ અન્ય.
એ તો ભણેલા જ છે; કાશી જઈ તેમને કંઈ વિશેષ શીખવું પડે
તેમ નથી.

પછી ધારસીભાઈ પાસે તેઓ ગયા ત્યારે ધારસીભાઈએ તે જન્મેને
એકાંતમાં જણાવ્યું કે રાયચંદભાઈ સાથે થયેલી વાત મને કહેવા લાયક
હોય તો કહો. ત્યારે હેમરાજભાઈ બોલ્યા : " છુપાવવા જેવી કંઈ પણ
વાત નથી. પણ અમારી જે ધારણા હતી તે પાર ન પડી."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું : " કેમ પાર ન પડી ? " તેના ઉત્તરમાં
તેમજો ઉપર જનેલો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો. તથા વિશેષમાં જણાવ્યું :
" અમે જણાવ્યું નહોતું તોપણ પોતાની મેળે સામા આપ્યા, અમને
અમારા નામથી બોલાવ્યા, અહીં બધી તૈયારી કરાવી, આ કંઈ
આશ્ચર્યકારી મહાપુરુષ છે."

તે સાંભળી ધારસીભાઈને પણ પ્રથમ તો આનંદ સહિત આશ્ચર્ય લાગ્યું કે અહો ! રાયચંદલાઈ જૂલ કરે છે કે આટલા ગંધી સગવડ કરી આપે છે છતાં હા કેમ કહેતા નથી ? તેમણે જવું જોઈએ. પણ પછીથી એમને પણ સમજાયું કે જે વ્યક્તિ આટલી નાની ઉંમરમાં આવી અજબ શક્તિ ધરાવે છે, તેને લશ્ચરું પણ શું હોય ? વળી એમની ગંભીરતા પણ કંટકી છે કે સાગરની પેઠે સર્વ સમાવી શકે છે, હાથ માત્ર પણ હલકાતા નથી; એમ એમના ચાનાદિ ગુણની મહત્તા તેમને બાંસી; તેથી પ્રથમ પોતાની જોડે તે ગાદી ઉપર બેસારતા તેને બદલે જ્યારથી આ મહાપુરુષ છે એમ લાગ્યું એટલે પોતાના આસને— ગાદીતકિયે શ્રીમદ્દને બેસારતા અને પોતે તેમની સામે વિનયભાવથી બેસતા; પૂજ્યભાવ ધારણ કરી વિનય સાચવતા. અને જેમ જેમ શ્રીમદ્દનો સમાગમ પાછાની જિંદગીમાં વધતો ગયો તેમ તેમ વિશેષ માહાત્મ્ય તેમને લાગ્યું હતું તથા તેમને સદૃશ તરીકે માની તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રીમદ્દને પાછું વવાણિયા જવા વિચાર થયો ત્યારે તેમને માટે મોસાળમાંથી મીઠાઈનો એક ડબો લાયા માટે ભરી આપ્યો હતો. તે લઈને તથા બધાંની રજા લઈને ચાલ્યા. ભાઈ ધારસીભાઈને પણ મળીને તેમની રજા લઈને ચાલ્યા. પોતાની પાસે ભાડાના પૈસા નહોતા. તેથી એક દુકાનને ત્યાં એ લાચું વેચીને લ'ડા જેટલા પૈસા મેળવ્યા; પણ ધારસીભાઈ સાથે આટલું બધું જાળખાણ થયું હતું છતાં કાંઈ પણ માગણી ન કરી કે કેમના પૈસા પણ ન લીધા. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય' એવી કહેવત છે તે પ્રમાણે તેમનામાં આટલી નિઃસ્પૃહતા આટલી નાની ઉંમરે પણ જોવી નીકળી હતી. સમજી ગૃહસ્થની પેઠે તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે—

“મર જીવે” માણું નહિ, અપને તનકે કાજ,
પરમારથકે કારણે માણું, ન સમજી લાજ.”

કચ્છના ભાઈઓની સગવડ યથાયોગ્ય થાય તે માટે ધારસીભાઈને

વિનંતી કરી તેમની આગતારવાગતા સાચવી, પણ પોતાને મોડા લાડાના પેસા જોઈતા નતા તોપણ તે આતર હાથ લાંબો કરી દીનતા કરી નહિ.

૫

સ્રીનીતિ બોધક (ગરખાવળી)

સં. ૧૯૪૦માં જતાર પડેલ ‘સ્રીનીતિ બોધક નિભાગ ૧લો’ શ્રીમદ્દનાં સોળ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે તેના મુખ્યપૃષ્ઠ ઉપર શુજંગી છંદની એક કડી છે.

“યવા દેશ આગાદ સી દોંશ ધારો,
લાણાવી ગણાવી વનિતા સુધારો;
યતી આર્યશ્રુતિ વિષે જોડ હાનિ,
ઠરો દૂર તેને તમે હિત માની.”

ઔદ્દિગવણીની આમ સૂચના કરી, સંસાર-સુધારાની પ્રેરણારૂપે ઔદ્દિગવણી વિષે નીચેનો મનહર છંદ પ્રથમ પાને પાછળ લખેલો છે :

“કુધારે કરેલો બહુ, હુમલો હિંમત ધરી,
વધારે વધારે જોર, દરશાવિયું ખરે;
સુધારાની સામી જોણે, કમર કરી છે હસી,
નિત્ય નિત્ય કુસંપ જે, લાવવાને ધ્યાન ધરે;
તેને કાઢવાને તમે, નાર-કેળવણી આપો,
કુચાલો નઠારા કાઢો, બીજા જે બહુ નડે;
રાયચંદ પ્રેમે કહે, સ્વદેશી સુખજી જનો,
દેશહિત કામ હવે, કેમ નહિ આદરે ? ”

પચાસ પાનાંના પુસ્તકને શામે તેવી નાની બેત્રણ પાનાંની પ્રસ્તાવના બહુ સુંદર રીતે લખી છે. ઔદ્દિગવણી વધતી જાય તેની

સાથે વાંચવાનો શોખ વધે, તેને માટે ઓઝોને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો લખવા વિદ્વાનોને વિનંતી કરી. જૂના વિચારના લોકોના ઓઝો વળવળી સામે મુદ્દાતા આક્ષેપો દૂર કર્યા છે. તે વખતે છપાયેલાં ઓઝોને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકોનાં નામ આપ્યાં છે. ઓઝો નતિ સુધરવાનું કારણ જાણલમ, કન્નેડાં અને વડેમ કે અઘાન છે એમ જણાવી જાણલમની દાનિ વિચારવા વિનંતી કરી છે. તથા ભાગમાં 'ઓનીતિ બોધક' લખવા વિચાર રાખી આ પ્રથમ ભાગ જહાર પાળો છે. ઘોડી કિમત રખાય અને ધણા લાલ લઈ શકે એ દેતુધી ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

દાલ શાળાઓમાં જાળ - ગરબાવળી ચાલે છે તે પ્રદારનું આ પુસ્તક છે. પરંતુ બેત્રણ ચોપડી ભણી જીડી ગયેલી મોટી ઉગ્ગરની બહેનોને પણ વાંચવું ગમે તેવી સરળ ભાષા અને ઉપયોગી વિષયો વિષે તેમાં પલો છે. ઓઝોમાં ગવાતા ભાગમાં — મીત, ધોળ, ગરબાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી પુસ્તક જાણ્યું છે. પહેલા ભાગમાં ઈશ્વરપ્રાર્થના, લક્ષિત અને ઉપદાર ઉપરાંત દ્વણ્ણશુર કેલ, માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નક્કમો ન ગુમાવવો, ઉલ્લમ અને ઉલ્લમથી થયેલાં દામ વિષે ગરબીઓ છે.

જીન ભાગમાં વિદ્યા, કેળવણીના ફાયદા, કેળવણી, અલણ ઓને ધિક્કાર, સુમંથ વાંચવા વિષે, સારી શોખ મુખ્યવા વિષે ગરબીઓ છે.

ત્રીજા ભાગમાં સુધરવા વિશે, સદ્ગુણ સજવા વિશે, સુનીતિ વધારવા વિશે, સત્ય વિશે, પરપુરુષ અને અભિચાર - ત્યાગ વિશે ગરબીઓ છે.

અને ચોથા ભાગમાં સદ્ગુણી સજ્જની તથા સદ્ગોષ - શતક છે.

કવિ નર્મદાશંકરના સુધારાનો જુસ્સો અને કવિ દલપતરામની સરળ નીતિનાં લખાણોનું મિશ્રણ આ નાના પુસ્તકમાં સુંદર રીતે દેખાય છે. પહેલી જ ગરબીમાં પ્રાર્થના કરેલી છે કે :—

“દેશનિત કયાળુ કરાત, નમ્મ તને દેતે ર,
જેથી હિપજે આનંદભાવ, નમ્મ તને દેતે ર.”

ગરબી ૨૨મીમાં લખે છે :

“ડાટ કુળ્ય — મોતથી જમ છે તળંગો ર હોલ;
એથી વધંગો બાનિચાર પ્રલેશ તો તળંગો ર હોલ.”

ગરબી ૧૬મીમાં ‘સુધરવા’ વિશે લખે છે :

“સંપીને સાથે નારીઓ, ભરો, વનિતા ફરો જ સમાજ-સાગરજે સ્નેહથી,
વાતો કરો સુધર્મા તાળી, વળી કરજું સમારો ઠાજ- ”
દુષ્ટ ધારા નડ્યા દેશને, જેથી પડતી મઈ છે બેન- ”
જેથી કુસુંપ વધા ગંગો, ટરી લોધું સૂખ ને ચેન- ”

પંદર વર્ષ જેટલાં વયમાં પણ ભાષા ઉપર સારો કાજ
હોવાથી અને સ્વાભાવિક કવિત્વ હોવાથી પ્રાસ કે ચમક માટે
તાણીએચીને પ્રયત્ન કરેલો પણ જણાતો નથી. પાગીના પ્રવાહની
પેઠે લાપા લાવને અનુસરી વહે છે. દાખલા તરીકે :

ફેવળ પૈસામાં નહિ ચિત્ત જ નેડવું
તેમ ન કરવો ઝાઝો ફો દી લોલ જો;
સંસારી મુસાફરીમાં ફરીને જવું,
નહિ કરનારો એનો કાઈ થોલ જો —
ક્ષયલગ્નુર જાણીને તું તો દેહને
લજજે લાવ કરી લગવાન જો,
નથી લારોસો પળનો એમ જ જાણજો
માટે કરજો મા તોફાન જો. — ક્ષયલગ્નુર૦

*

હિમત — કિમત હશે તે પીછાણતી,
આજસ ન મળે જોને કાંઈ અંગ જો;

વખત નકામો કેા હો જવા દે નહીં,
 કામો જેણે વે'મ તણેા જલ્દ ભંગ ને-
 સજ્જની નારીનાં સ્વલક્ષણ સાંભળી,
 તેની યાવા કરજે રૂડાં કામ જો;
 સદ્ગુણી યાવાનું જે દોઈ ધન્યજી,
 ચાણી નારી જાણે તેનું નામ જો — સજ્જની૦

છેલ્લું કાવ્ય 'સદ્બોધ-ચતક' છે તે આંજોના નીતિચતક સમાન છે. તેમાં સંગ, નીતિ, ધીરજ, હિમ્મત, સત્ય, નિષ્ઠપટપણું, ભક્તિ, દેશદાન, સુધારો, ઉચ્ચમ, કુસંગનો ત્યાગ, વિદ્યા, ગર્વનો ત્યાગ, પરપુરુષ ત્યાગ, નાસ્તિકતાનો ત્યાગ, દયા, ધર્મપ્રેમ, મંદસેખન, ખર્ચ ઘટાડવું, ક્ષમા, પુણ્ય, નમ્રતા, વિનય, સજ્જનીનો સંગ, મૂરખ નારીનો ત્યાગ, જુગારનો ત્યાગ, મરણનો વિચાર, જ્ઞાનમાર્ગની શોધ, પતિ-ભક્તિ, પાત્રદાન, પરમાર્થ પ્રેમ, રાંચનવધારવા ભલામણ વગેરે વિષયો દ્વંદ્વામાં સ્મરણ રાખવા ધોળમાં ગાયા છે.

“ઉપાય ઘટતા આદરો, દેશ-હિતને કામ;
 દેશનું હિત ન ધારજો તે મૂરખનું નામ-વિશ્વપિતા વંદન કરું.
 દેશ તણી સેવા કરો, ધરો પ્રીતિ ને ભાવ;
 મંમતા આણી નેહથી, લહો એટલો લહાવ. વિશ્વપિતા૦
 પુરુષ પર એ નર્કની, જાણેા ખાણુ જરૂર;
 એવા ક્ષણિક મુખમાં, જેમ જનો ચકચૂર. વિશ્વ૦
 ગર્વ નહિ ઉર આણુતા, જની કેા હો શ્રીમંત;
 કેા દિન આવશે નાર જો ! એહ લક્ષ્મીના અંત. વિશ્વ૦
 રાખવી તો દયા દેહમાં, હે ! ચાણી ગુણવાન;
 'દયા જ ધર્મનું મૂળ છે' કેવલ સત્ય પ્રમાણુ. વિશ્વ૦
 વિવેક રાખી વર્તજો, ગુણ તણી થઈ જાણુ;
 ગરીબ જનોને આપજો, રૂડી રીતે જ્ઞાન વિશ્વ૦

વિનય વિષે હું શું કહું, એ તો ગુણ અમૂલ્ય;
 નથી ગુણ ખીજો અરે ! નારી ! એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
 જીભ જુઓ નરમાશયી, રહી છે વચ્ચે દાંત;
 ક્રોધ કરે જો કારમી, માર ખાય ધરી ખાંત. વિશ્વ૦

*

સજ્જની રત્ન સમાન છે, મણિ પારસ છે એહ;
 લોહું કંચન થાય છે, તે તો જાણે તેહ. વિશ્વ૦
 ગંગા સમાન સુસંગ છે, ખરું દહિં છું ચિત્ર;
 સુમિત્ર સુખ શું વર્ણવું ? કળા પરમ પવિત્ર. વિશ્વ૦

*

દાગ ગતિ તો મોટી છે, નહોં એને દરકાર;
 આવ્યે ઘડી નહોં મૂકશે, માટે કરો વિચાર. વિશ્વ૦
 તર્કટ કરશે કે કદી, આપે તેવો લાભ;
 પુણ્ય કરે તો તેમને, મળશે સત્-ધર્મ આભ. વિશ્વ૦
 નવરી ખેસી રહીશ નહિ, કારણ વખત અમૂલ્ય;
 સોતું પણ નહોં આવશે કે હી એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
 સજ્જનીના પગ પૂજજો, એથી થાશે ઠીક;
 મૂળો અનીતિનાં વાદશે, કાઢી શુદ્ધિ અઢીક. વિશ્વ૦

*

નાના કેરી સેવા સન્ને, એ તીરથનું સ્થાન;
 મોહિત થાવું ન મૂરખી, જાહુ થાજે ગુણવાન. વિશ્વ૦
 પરમારથ કરવા સદા, ધારો હિર ઉમંગ;
 ઈશ્વર પ્રાપ્તિ મેળવો, કરો સદા સત્સંગ. વિશ્વ૦
 વાંચન-વ્યસન વધારજો, રાખી લોહુ* જ્ઞાન;
 વાંચ્યાથી કહું છું થશે, ડાહી તું વિદ્વાન. વિશ્વ૦

* પ્રમાદ અને આદંકારથી જ્ઞાન સૂકાઈ જાય છે. વિનય અને ભક્તિના સિંચનથી જ્ઞાનનાં મૂળ હૃદયમાં ઊંડાં ઊતરે છે અને જ્ઞાન લીલું રહે છે. — લેખક

વાંચન, સ્મરણ, વિચાર, નિર્ધાર અને તેનો વારંવાર અભ્યાસ, માવનારૂપ પરિણામવાથી જે અનુભવના આનંદની વૃદ્ધિ પોતાને પ્રગટતી તેની વાનગીરૂપ આનર્ગી નોંધ, પત્ર કે પુસ્તક આધારે પ્રગટ થતાં અન્ય જીવોને લાભ થતો. તેવાં લખાણોનો સંગ્રહ ‘શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર’ પુસ્તકમાં થયેલો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘પુષ્પમાળા’ છે. સોળ વર્ષ પહેલાંનાં લખાણોમાં એ ગણાય છે.

‘સ્ત્રીનીતિ બોધક’માં સ્ત્રીનીતિ દૂર થાય અને નીતિ-સદાચાર પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે પ્રકારે સત્ય, શીલ, ઉચ્ચ આદિ વિષયોનો વિસ્તાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં કર્યો છે અને આ ‘પુષ્પમાળા’માં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી ઘણો અર્થ દૂંઠાં વાક્યોમાં શમાય તે પ્રકારે ૧૦૮ બોલ લખ્યા છે. તે વાક્યો વાંચનારની બાહ્યવૃત્તિ રોકી પોતાને આજે કે હવે પછી શું કરવું તે વિચારમાં પ્રેરે તેવાં છે. વાંચનારની વિચારશક્તિ ઉત્તેજિત કરી, શબ્દસમૂહ પાછળ રહેલા અર્થ અને પરમાર્થના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રેરણા કરે એવાં દૂંઠાં પણ તીક્ષ્ણ બાણની પેઠે જોડાં જોતરી જાય તેવાં તે વાક્યો છે. આ વાક્યો છપાયેલાં હોવાથી એક વાર વાંચી જવાથી પણ વિચારવાનું અનુબંધને તેનું મહત્ત્વ જણાયા વિના નહિ રહે એટલે તેમાંથી અનંતરણ આપવા કરતાં માત્ર વાંચવાની ભલામણ કરીને વિરમું છું. છેલ્લા ૧૦૮માં બોલમાં પોતે જ જણાવ્યું છે : “લાંબી દૂંઠી કે કમાનુકૂળ ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી પવિત્રતામાં પુષ્પોથી છવાયેલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અને અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગલદાયક થશે. વિશેષ શું કરું ?

‘મોક્ષમાળા’ વિષે સં. ૧૯૫૫માં શ્રીમદે પોતે જણાવ્યું છે :

“મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે ‘બહુ પુણ્ય કરા પુજ્યા’નું અમૂલ્ય તાર્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

તોણ કરવાનું વાંચનાર-ચોતાના પોતાના પર-છોડી દેવું. આપણે તેમને દારી તેમને પોતાને જીગી શકે એવા અભિપ્રાયને થાંભાવી ન દેવો.”

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાને વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી જીડી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમજ કેમ વર્તવું, મનુષ્યલવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવા-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઝોળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં જાપજાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલો નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં દોલ થઈ અને લગભગ ગસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજવાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘ભાવનાભોધ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસતર વર્ષની ઉંમરમાં

‘જીનધર્મને યથાર્થ સમજવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કર્યું નથી. વીતરામ માર્ગ પર આળાસ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજવા, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ જાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે જોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજાવ-જોધ લાગ લિખ છે તે દેઢાઈ કરશે.’’

‘એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી શમેલા) ગ્રાહકોની આક્રુણતા ટાળવા ‘ભાવનાજોધ’ ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.’’

“ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિદ્વતાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.’

સં. ૧૯૫૬માં ‘મોક્ષમાળા’ની ખીજ આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

“ૐ મોક્ષમાળામાં ચબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશે. ઉપોદ્ધાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશે.

“ઉપોદ્ધાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જાતી પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશે. સહજ સૂચના છે. શાંતિ.....’

“મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.”

“ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ જીપજો તેમ પ્રવર્તો. ટ્રેટલાંક વાક્ય નીચે (અંકર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

“શ્રોતા-વાચકને જનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોગવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય જીગવાદેવો. સારાસાર

તોંલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર-છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને જિગી શકે એવા અભિપ્રાયને ચંલાવી ન દેવો.”

એક પ્રૌઢ અંતુલવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાને વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનાં અંતુલવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી જીડી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભાવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવળીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી આહંકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં જાપાનાની અનુકૂળતા હાલના જેટલો નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ટીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી આહંકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજવાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘લાવનાઓષ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર આહંકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

‘ જીનમર્મને યથાર્થ સમન્વયવા તેમાં પ્રવાસ કર્યા છે તિતે.૩૩ માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કર્યું નથી. ચીનરામ માર્ગ પર આગાસ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ દેવમાં રોપાય તેવા હેતુએ જાણાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે કૈદી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. જોને પ્રજાન-બોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કાંઈ કરશે.’

‘ એ છપાનાં વિસંગ યોગ્ય તેથી (અગાડિયા થયેલા) મ હોઈની આકુળતા ટાળવા ‘ જાવનાબોધ ’ ત્યાર પછી રચી ઉપકારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.’

“ ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જાનની, વિકતની વૃદ્ધના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવેને એ વૃદ્ધનાની ગમ નથી.’

સં. ૧૯૫૬માં ‘ મોક્ષમાળા ’ની જોડ આવૃત્તિના પ્રસ્તરે એક પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

“ હું મોક્ષમાળામાં ચન્દ્રાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશે. ઉપોદ્ધાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપરાંત કરશે.

“ ઉપોદ્ધાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જાતી પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશે. હકેમ સૂચના છે. શાંતિ.....’

“ મોક્ષમાળાના પાઠ અંગે માપી માપીને લખ્યા છે.”

“ ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ દીપતે તેમ પ્રવર્તો. ફેરલાંક વાંચનીયે (અંકર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

“ શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાય ન દોવાતાં રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેંજે અભિપ્રાય દીગવા દેવો. સારાં

તોંસ ઠરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર-છોડી દેવું. આપણે તેમને દારી તેમને પોતાને લીખી શકે એવા અભિપ્રાયને યંભાવી ન દેવો.”

એક પ્રોટ અનુભવી ઢેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા ઢેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહેાંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંચે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય ઢેળવણી લઈ શાળામાંથી જીડી ગયેલા જે વિશેષ ઢેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ ધઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે જેમ વર્તવું, મનુષ્યભાવ પામેલો હારી જવાય તેવી સૂઝવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે જે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં જાપાનાનાં અનુદૂળતા હાલના જેટલો નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં દીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અર્ધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજવાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘ભાવનાબોધ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને જેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

‘ જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરામ માર્ગ પર આળાસ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રગાવ-બોધ ભાગ ભિન્ન છે તે ટાંચ કરશે.”

‘ એ છપાનાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકૃષ્ટતા ટાળવા ‘ ભાવનાબોધ ’ ત્યાર પછી ૨મી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.”

“ જાજા, લાંબા લેખથી કાંઈ જાનની, વિક્ષત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.”

સં. ૧૯૫૬માં ‘ મોક્ષમાળા ’ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

“ ઓ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશે. ઉપોદ્ધાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશે.

“ ઉપોદ્ધાતથી વાચકને, શ્રીતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની શ્કુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશે. સરજ સૂચના છે. શાંતિ.....”

“ મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.”

“ ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ જીપજો તેમ પ્રવર્તો. ફટલાંક વાચક નીચે (અંદર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

“ શ્રીતા-વાચકને જનતાં મુઘી આપણા અભિપ્રાયે ન દોઢવા લઈ રાખવું. શ્રીતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય જીગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દારી તેમને પોતાને ભગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો.”

એક પ્રૌઢ અનુભવી કૃત્તવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કૃત્તવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કૃત્તવણી લઈ શાળામાંથી ભીડી ગયેલા કે વિશેષ કૃત્તવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યલવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ટોલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાવાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘ભાવનાઓષ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

‘ જીનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનામિક તેમાં કર્તુ નથી. ત્રીતરામ માર્ગ પર આળાસ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાવ, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રવાવ-બોધ લાગ લિખ છે તે દર્શાવ કરશે.”

‘ એ છપાનાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) માહિતીની આકુળતા ટાળવા ‘ ભાવનાબોધ ’ ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે માહિતી આપ્યો હતો.”

“ આજા, લાંબા લેખથી કાંઈ જાનની, વિદ્વાની તુલના થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.”

સં. ૧૯૫૬માં ‘ મોક્ષમાળા ’ની ખીજ આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

“ ડૉ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશે. ઉપોદ્ધાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશે.

“ ઉપોદ્ધાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જાતી પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશે. સર્વ સૂચના છે. શાંતિ.....”

“ મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.”

“ ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ જીવજે તેમ પ્રવર્તે. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંતર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

“ શ્રોતા-વાચકને જનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની જેમે અભિપ્રાય જિગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર-છોડી દેવું. આપણે તેમને દારી તેમને પોતાને જિગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભાવી ન દેવો.”

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી જીડી ગયેલા કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાંથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યલવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઝોળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી તૈયારી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ટીલ થઈ અને લગભગ જસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજવાથી પચાસ પાનાંનું એકનવું પુસ્તક રચી ‘લાવનાઓષ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળસત્તર વર્ષની ઉંમરમાં

‘જીનધર્મને યથાર્થ સમજવવા તેમાં પ્રવાસ કર્યો છે. જિનોકત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કર્યું નથી. વીતરામ માર્ગ પર આળાસ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રાપાય તેવા હેતુએ જાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રગાવ-બોધ લાગ લિખ છે તે જાણ કરશે.’”

‘એ છપાનાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા ‘લાવનાબોધ’ ત્યાર પછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો.’”

“જાજા, હાંચા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિક્ષત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી.’

મં. ૧૯૫૬માં ‘મોક્ષમાળા’ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે :

“હું મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યચાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશે. ઉપોદ્દ્યાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશે. જીવનચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશે.

“ઉપોદ્દ્યાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અહ્ય અહ્ય મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મને વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશે. સડબ સૂચના છે. શાંતિ.....’

“મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.”

“ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ બિપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય નીચે (અંડર લાઈન) લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

“શ્રોતા-વાચકને જનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાય ન દોઢવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય બિગવા દેવો. સારાસાર

તોલ કરવાનું વાંચનાર-ચોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને જીતી શકે એવા અભિપ્રાયને ચંભાવી ન દેવો.”

એક પ્રૌઢ અનુભવી દેગવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા દેગવણીકારોનો અનુભવ સક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા સાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો કિપર પહેંચે તેટલી દીર્ઘદષ્ટિ મૂકી, માનવસ્વભાવને સક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષમાળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય દેગવણી લઈ શાળામાંથી જીડી ગયેલા કે વિશેષ દેગવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા-વાંચવાને પણ અવ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચારશક્તિનો ખવાડ કઈ દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમજે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં ક્યાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં-આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉદ્દેશરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલાં પણ તે જમાનામાં જાપાનનાંની અનુદૂળતા હાલના જેટલો નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં હોય થઈ અને લગભગ જસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજવાથી પચાસ પાનાંનું એક નવું પુસ્તક રચી ‘લાવનાભોધ’ નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને મેટ તરીકે આપ્યું. સોળસતર વર્ષની ઉંમરમાં

જેટલી કાર્યકુશળતા તથા જવાબદારીનું લાભ તેમને હતું તેનો આ અચૂક પુરાવો છે.

શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વાંચી જવાનું કે ભણી જવાનું આ પુસ્તક નથી. પણ પરીક્ષા જીવન ઉપર અસર કરે છે તેથી વિશેષ મહત્વનું અને જીવનની સફળતાનું સાધન હોવાથી, તેનું મનન નિર્દિ-
'ન્યાસન કરી પોતાના દોષો દેખી તે દોષો ટાળવામાં આ પુસ્તક દ્વારા શી મદદ મળી શકે એમ છે તે વિચારી જીવન સુધારવાના સાધન તરીકે વાપરવાની ભલામણ આપતાં જે 'શિક્ષણપદ્ધતિ અને મુખ્યમુદ્રા' નામ રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખી છે, તે શિક્ષકોએ, માળાપોએ અને વિચારવાન અભ્યાસીઓએ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે :

'મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ ઉછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે ભ્રષ્ટતા અટકાવવાનો પણ છે. બહુ જોડા ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે.

'પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષક પાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ જાને તેમ મનન કરવા. તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં. જેમની સમજણમાં ન આવતાં હોય તેમણે માતા શિક્ષક કે મુનિઓથી સમજવા, અને એ જોગવાઈ ન હોય તો પાંચસા-
વખત તે પાઠો વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ થઈ તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું ? તાત્પર્યમાંથી જ્ઞેય (તજવાયોગ્ય) જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) અને ઉપાદે (આદરવાયોગ્ય) શું છે ? એમ કરવાથી આખો મંથ સમજી શકારે હૃદય દ્વારમા થશે; વિચારશક્તિ ખીસશે; અને નિતરત્વ પર ર શક્તિ થશે. આ મંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી, પણ મનન કરવારૂ છે. અર્થરૂપ દેખવળો એમાં યોજી છે તે યોજના બાલાવબોધ રૂપ ર વિવેચન અને પ્રગાવબોધ ભાગ જિત છે. આ એમાંનો એક કક્કો છે
II સામાન્ય તત્ત્વ રૂપ છે.

જોઈ પણ ઉપયોગી પુસ્તક માટે આ હિતમ શિખામણ છે. દેવ, મેષ અને ઉપદેશની કસોટી ઉપર ચઢાવીને ગોપાનિયાં, માસિક કે અન્ય ગ્રંથમાળાઓ વાંચવાની દેવ જો વાંચકને પડે તો જીવનનો અમૂલ્ય વખત નિર્મલ અક્ષરો સંકલ્પમાં જતો યજ્ઞો જગી જન્ય અને જેમાંથી વિશેષ મદદ કરવા યોગ્ય સામે તેમાં તે વખતનો ઉપયોગ અવશ્ય થાય.

ગોક્ષમાળાનો પ્રથમ પાઠ પણ 'વાંચનારને બસામણ' છે. તેમાં પણ પોતે જણાવ્યું છે :

‘દેહસાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને અમૂલ્ય વખત જુદા જોઈ દે છે; જેથી તેઓ અવજો રસ્તે ચલી જાય છે. આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; અને પરલોકમાં નીચ મતિએ જાય છે.’

‘તમે આ પુસ્તકનો વિનય અને વિવેકથી ઉપયોગ કરજો, વિનય અને વિવેક એ ધર્મના મૂળ દેતુઓ છે.’

‘તમને બીજી એક આ રજુ બસામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં આવડતું ન હોય, અને તેઓની ઇચ્છા હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેમને વાંચી મંજાળાવવું.’

‘તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે, તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને હુજિયાળી થાઓ; એથી શુભ થાયના અર્થે જ જગવાન પાસે કરી આ પાઠ પૂરો કરું છું.’

જાળપ્રસ્તાવના, આશિષ અને સૂચનારૂપે પ્રથમ પાઠ જણાવી આ ગ્રંથના પાયારૂપ ‘સર્વમાન્ય ધર્મ’ નામે હિતમ કાવ્યમાં દવાતું સ્વરૂપ કે ‘એ ભવતારક સુંદર રાહ’ જતાવ્યો છે. અને કોડો વિચાર કરવા પણ સૂચના આપી છે. ‘તત્ત્વરૂપથી એ જાળજે તે જનને પહેલે ચામત મુખે.’

માની પ્રરોના નગનીમાં અપૂર્ણ સમત્કાર રહેલા છે; તે આત્માને જાગૃત કરનાર છે. કાઈ જ્યાં એક વાક્યની આત્મજ્ઞાન પામ્યા છે, અષ્ટાવક્રે જનકવિદેહીને 'જાણ સત્ય', જગન્નાથ મિથ્યા 'એટલું' જ જણાવતાં જે'ગરે પગ અને જાણપદેશની કહેવાત પમાણે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજાતા તાર ન લાગી અને કાઈને માટે અનેક પ્રશ્નો ઉપદેશની જરૂર પડે છે, તેમ કાઈ યોગ્ય આત્માને 'કયા ધર્મનું' સૂ છે 'કે 'અતિસા પરમ ધર્મ' છે ' એમ વિચારતાં આત્મધર્મની જોળખાણ થઈ જાય, તેણે પ્રથમ કાળ્ય અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

કાઈકાઈ વિચારવાન જીવેને આ જગતની વિચિત્રતા વિચારતાં પણ આત્મજ્ઞાન થયું છે. વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વ લાવનું સ્મરણ થયું છે, અને તેથી પહેલાં તત્તો, હાલ છે અને અનંતકાળ સુધી રહેશે એવા શાશ્વત આત્માનું અસ્તિત્વ અને જોળખાણ થયું છે. તે વિચારમાં પ્રેરવા 'કર્મના સમત્કાર' નામે ત્રીજો પાઠ પાળકાને સમજાય તેવી સરળ છતાં અસરકારક શાખામાં— જીવ પાંધેલાં કર્મ ભોગવે છે — એ વિષે ચોખ્ખો છે.

પાંધેલાં કર્મથી જીવ છૂટી શકે છે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મનુષ્યદેહ છે. તેની મહત્તા આત્મધર્મ આરાધવાથી છે પણ મનુષ્યની આકૃતિથી નથી, વાંદરાને પણ મનુષ્યને મળતી આકૃતિ છે વગેરે ઉપદેશથી તથા મહાપુરુષો અલ્પવયમાં પણ આત્માને જોળખી મનુષ્યજીવન સફળ કરી ગયા છે માટે મરણ આવતા પહેલાં ચેતી જવા માટે 'માનવદેહ' નામનો પાઠ ચોથો મૂક્યો છે.

દૃષ્ટાંત અને કથાઓથી ઉપદેશની જાડી હાપ પડે છે, કડવી પણ હિતકારી ગોળી ગોળી વીંટાળીને ખવરાવવાથી રુચિ સહિત જોળકા પાઈ જાય છે. તેમ શાસ્ત્રોમાં પણ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો સમજાવવા કથાનકોનો ઉપયોગ થયેલો છે, 'ઉત્તરાધ્યયન' નામના જૈન શાસ્ત્રમાં

ત્રેણિક નામના મહારાજને અનાથી મુનિના સમાગમે આત્મપ્રકાશક બોધથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાત છે. તે વાત આજના જમાનામાં યુવાન-યુવતીઓને આકર્ષક લાગે તેવી ભાષા અને શૈલીથી ત્રણ પાઠમાં વર્ણવી સમ્યગ્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન માટે મનુષ્યદેહ ઉપરાંત આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશની જરૂર છે તે સિદ્ધ થયું છે. ‘ભાવનાબોધ’ પ્રથમ છપાવ્યો છે તે અંતમાં પણ અશરણ ભાવનાના ઉદાહરણમાં આ જ કથા પોતે મૂકેલી છે.

જેણે નરકનું આયુષ્ય ખાંધું હતું એવા ત્રેણિક રાજાને પણ સદ્ગુરુનો યોગ થતાં ભાવ ફરી ગયા અને આત્માનું ઓળખાણ થયું. જીવનની દિશા બદલાઈ જતાં આ મહાવીર સ્વામીના યોગે એવા ધર્મ-ભાવમાં રંગાઈ ગયા કે નરક જઈ આવી આવતા કલ્પમાં તે પોતે તીર્થંકર બની અનેક ભવ્ય જીવોના ઉદ્ધારક બનશે.

જેમ રત્નની પરીક્ષામાં જૂલથાપ કોઈ ખાઈ જાય, તો હજારો કે લાખો રૂપિયાનું નુકસાન સહન કરવું પડે છે તેમ ગુરુને ગ્રહણ કરવામાં જૂલ આવે તો ધર્મને નામે ધાડ પડે. માટે સદ્દેવ અને સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ગુરુ સત્સ્વરૂપ એટલે આત્મપ્રાપ્ત પુરુષ હશે તો તરવાનો માર્ગ હાથ આવશે. જેમ જાણી પછીના ચાર પાઠમાં સદ્દેવનું માહાત્મ્ય, સદ્ગુરુની યોગ્યતા અને મહત્તા તથા સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે.

ધર્મ એ ગહન વિષય છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશ કરનારનું મહત્વની બાબતો તરફ લક્ષ દોરવવા પૂરતા આ પાઠ લખેલા છે. પરંતુ જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા વધે તેમ તેમ તેના શિષ્ય વિચાર કરી શકે. તેમ છતાં આ ત્રણ તત્ત્વ—દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવાથી જ સત્ધર્મમાં પ્રવેશ થશે તથા આત્મજ્ઞાની ગુરુના બોધ વિના યથાર્થ સ્વરૂપે ત્રણે તરવો સમજાવા મુશ્કેલ છે એટલું પણ દઢતાથી સમજાય તો તેવા ગુરુની શોધમાં આત્માર્થી જીવ રહે અને અન્ય

કાંગો કે અન્ય પ્રાણીમાં પણ જ્ઞાન નથી જ્યાં ન હોય તે તમને દેવકામાં તમે તરતની માન ગણેલા દર્શાવી છે. ' પમાનભોય 'ની સંકેતનામાં આ તમે તરતો વિશે વિચાર કરાવવાનો અભિપ્રાય રાખ્યો સાચો છે.

પછી સત્ય મર્મની પ્રાપ્તિ જોને મળે છે તે ગુરુદેવ કહી રીતે વર્તે તો હલમ ગતિ પામે તે વિશે સત્તાત્મક પણ સંદેહ માર્ગદર્શક પાઠ લખ્યો છે.

જિનેશ્વરની ભક્તિ વિશે બે પાઠ અને ભક્તિ વિશે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમાંનો પ્રથમનો પાઠ સંવાદરૂપે લખ્યો છે અને સત્દેવ કોને કહેવા તે વિશે ચર્ચા કરીને ' શુદ્ધ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ સિદ્ધ ભગવાન તેમજ સર્વ દ્વંધ્યુરદિત, કર્મ મલહીન, મુક્ત, વીતરાગ, સકળ ભય રહિત, સર્વદા સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મચક્રિત પ્રકાશ પામે છે. ' એમ સાબિત કર્યું છે.

તેર વર્ષ સુધીની ' સમુચ્ચય વચચળા 'માં પોતે જણાવ્યું છે કે પ્રથમ જગતકર્તામાં શ્રદ્ધા હતી. પછી જન્મભૂમિના જોતોના સંસર્ગથી તથા પ્રતિક્રમણાદિ પુસ્તકોના વાચનથી જિનેશ્વરદેવ ઉપર પણ શ્રદ્ધા થઈ હતી. પછીના કાળમાં વૈરાગ્ય અને વિચારને બળે એક જિનેશ્વરદેવ ઉપર શ્રદ્ધા દઢ થયેલી અને ખીજા શિવ વિષ્ણુ આદિ દેવોની ભક્તિ મોક્ષ આપે તેવી લાગતી નથી એવી માન્યતા થયેલી સ્પષ્ટ આ પાઠમાં તેમણે દર્શાવી છે. મોક્ષમાળામાં પાઠ ૬૦, ૬૭ અને ૧૦૬માં પણ એ માન્યતા કેવા વિચારોથી થઈ છે તેનું કંઈક ખ્યાન આપેલું છે. તે નીચેના ઉતારા વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે :

“ ખીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; જગતકર્તા પ્રમાણુ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.”

‘ પવિત્ર જૈનદર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવનારાઓ એક મિથ્યા

લીધયા કાવયા હમ્મ છે, કે જીનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનવું નથી. અને જગતકર્તા પરમેશ્વરને જે નથી માનતા તે તે નાસ્તિક જ છે. એવી માની લીધેલાં વાત શદ્ધિજનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે. કારણ તેઓમાં વચાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ એ જે ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે ત્યારે જીન જગતને અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે ? જગતકર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે ? એમ એક પછી એક બેઠે રૂપ વિચારથી તેઓ જિનની પવિત્રતા પર આપી શકે. જગત રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી ? રમ્યું તો મુખ્યદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું ? રચીને મોત ચા મારે મૂક્યું ? એ સોસા કોને જતાવથી હતી ? રમ્યું તો કયા દર્મથી રમ્યું ? તે પદેલાં રચવાની હમ્મ છાં દાં ન હતી ? ઈશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ ? અને હમ્મ છાં કોણ ? રમ્યું તો જગતમાં એક જ મર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું : આમ સમજામાં નાખવાની જરૂર શી હતી ? હદાપિ એમ માને કે એ બિચારાની જૂલ ઘઈ । ઉઘે । કામા કરીએ । પણ એવું કોઠકોપણ કયાંથી ચઝ્યું ? એને જ મૂળથી ઉબેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો । એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા દાં આપી । પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી ? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર અને ખાદી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જીનદર્શન પ્રવર્તકોને એનાથી કંઈ દ્વેષ હતો ? જગતકર્તા દોત તો એમ કહેવાથી એઓના હાશને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી ? જગતકર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મનતા મળી જતી હતી ?—આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જાણી આવશે કે જગતનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ હતું છે. એમાં બિજા ભાવ કહેવાનું એમને લેશ માત્ર પ્રયોજન નહોતું, મુક્તિમાં મુક્તિ જાતુંની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકાવૃથા કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ બેઠે દેખ્યા છે તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કંઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે । ”

“ પ્રશ્ન : આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે. પરંતુ જગતકર્તાની તેઓ ના કહે છે, અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે આ અસંખ્યાત દ્વાપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર જનાવ્યે કયાંથી હોય ?

“ ઉત્તર : આપને જ્યાં સુધી આત્માની અનંત શક્તિની ક્ષેત્ર પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી, ત્યાં સુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તરવરાને એમ નહીં લાગે. ‘સમ્મતિ તર્ક’ આદિ ગ્રંથોનો આપ અનુભવ દરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે.”

“ પ્રશ્ન : પરંતુ સમર્થ વિક્રાનો પોતાની મૃપા વાતને પણ દૃષ્ટાંતાદિકથી સિદ્ધાંતિક કરી દે છે : એથી એ તૂટી શકે નહિ પણ સત્ય કેમ કહેવાય ?

“ ઉત્તર : પણ આને કંઈ મૃપા કથવાનું પ્રયોજન નહોતું, અને પળભર એમ માનીએ, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃપા હશે તો પછી જગતકર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો ? નામભોળક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું ? તેમ વળી એ પુરુષો સર્વથા હતા; જગતકર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી.”

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર સં. ૧૯૫૨માં ૨૨૫૫ તેમાં પણ પોતે ઈશ્વર વિશે જણાવ્યું છે :

“ કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહિ, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર હોય પ્રભાવ.”

“ભાવાર્થ—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મોનો ઈશ્વર કર્તા કોઈ છે નહિ; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઈશ્વર છે, અને તેને પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા માગીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણવો જોઈએ; માટે ઈશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં.”

“ જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તે જીવ નામનો વચ્ચે ટ્રાઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહિ. કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેવું અસ્તિત્વ સમજાવતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠર્યા અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠર્યા; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ ? એટલે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહોં પણ આત્માનાં યોતાનાં જ કરેલાં હોવાં યોગ્ય છે.”

‘ જિતેશ્વરની લક્ષિત ભાગ રજો.’ અને ‘લક્ષિતનો ઉપદેશ’ એ બન્ને પાઠમાં ગદ્યપદ્ધત દ્વારા ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગે આપણા ભાવ ઉદ્ધાસ પામે છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વિષે વિવેચન છે.

લક્ષ્મી, મહાન કુટુંબ, પુત્ર અને અધિકારની પ્રાપ્તિને લોકો મહત્તા માને છે. તેમાં મહત્તાને જદ્દે લઘુતા છે એમ સાબિત કરી આત્માની મહત્તા તો સત્યવચન, દયા, ક્ષમા, અભય, પરોપકાર અને સમતામાં રહી છે તે દર્શાવવા ‘ ખરી મહત્તા ’નો પાઠ લખ્યો છે.

‘ જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત ’ એ વાક્યની વચાર્થતા દર્શાવતું ભરત ચક્રવર્તીના લાઈ બાહુબળનું દૃષ્ટાંત દ્વંકમાં ‘ બાહુબળ ’ નામના પાઠમાં આપ્યું છે.

પછી ‘ ચાર ગતિ ’ અને ‘ સંસારને ચાર ઉપમા,’ વિષે ત્રણ પાઠ આપી સંસાર દુઃખમય અને અસાર છે એમ ઉપદેશી વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ કરાવાયો છે અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તેવું ‘ ચાર ભાવના ’ વિષે સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે. આ જ પાઠનો વિસ્તાર કરી દૃષ્ટાંતો અને પ્રમાણશિક્ષાથી વિશેષ વિવેચન કરી ‘ ભાવનાબોધ ’ નામના લઘુ ગ્રંથની રચના કરી છે.

કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાની ઉપેક્ષા કરી આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા અમુક ઠાણ સુધી કરવી અને તેમાં કેવી દૃઢતા રાખવી તેનું દૃષ્ટાંત ‘ કામદેવ શ્રાવક ’ના પાઠમાં આપ્યું છે અને હાલના શ્રાવકોની

ધર્મદૃઢતા એક પાઠ જેવા લાલ માટે ધર્મશાખ કાઢે તેવી છે તેને ખેંદ પ્રગટ કર્યો છે.

લૌકીક જીવનના નિર્ગંધના સ્મૃતિ કરાવે તેવો 'સત્ય' વિષે પાઠ છે તેમાં વસુરાજ અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ પામ્યો તેની કથા પણ આપી છે.

'સતસંગ' વિષે જે નિર્ગંધના રૂપમાં લખાયું છે તેવું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ મળી શકે તેવું નથી.

'પરિમલને સંકેતવો' એ વિષે ગદ્ય અસરકારક અને વિચારવા યોગ્ય સૂચનાઓ સહિત સુભૂમ ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત આપી પરિમલની અનિષ્ટતા દર્શાવી છે તથા પરિમલ એ પાપનું મૂળ છે, પાપનો પિતા છે એમ સાબિત કર્યું છે.

'તત્ત્વ સમજવું' એ પાઠમાં પોપટ પેટે મુખપાઠે શાસ્ત્રો કરે પણ અર્થ ન સમજે તે ઉપર હાસ્યોત્પાદક દૃષ્ટાંત સાથે તત્ત્વવિચાર કરનારને સૂખ, આનંદ, વિવેક અને પરિણામે મહદ્ભૂત ફળ થાય છે તે વિષે મહત્ત્વની સૂચના કરી છે.

'પત્નિ' વિષેના પાઠમાં ગૃહસ્થે ગૃહકાર્યોમાં કાળજી રાખીને કામ કરવાથી ધણી જીવંતિ આપે છે તે ઉપરાંત આ લોકમાં અસ્વચ્છતા, અગવડ, અનારોગ્યતા આદિ દૂર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખદાયી મદાપાપનાં ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી, ઇત્યાદિ અનેક અવગારૂ મૂલ્યનાં સહિત દ્રવ્યોમાં ધણું લખ્યું છે.

'રાત્રિભોજન'ના પાઠમાં રાત્રિભોજનનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં અને અત્યુદ્દેશ પૂર્વક પેદક શાસ્ત્રોમાં કેમ કરેલો છે તેનાં કારણો આપી 'ચાલે પ્રકારના આધારે રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહત્ત્વ ફળ છે' એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કર્યું છે.

'સર્વ જીવોને સુખ' વિષે બે પાઠ લખ્યા છે, 'ક્યાં એ જ જીવનું સુખ છે' એ વિષે અનેક ધર્મોમાં વર્ણન દોષા આપી દર્શાવેલું છે.

સુદમ સ્વરૂપ મહાવીર ભગવાને નિરૂપણ દર્શુ છે અને તેના અનુ-
યાયીઓ ચાલીને જીવ હજીવાની લેણ છૂટા કરતા નથી તેનું કારણ ખરું
ધર્મતત્ત્વ છે તેની શ્રદ્ધા છે તેનો ઘોડો અંચ છે; વગેરે પ્રથમ ભાગમાં
જણાવી ખીન્ન ભાગમાં શ્રેષ્ઠ રાત્રના માંસાહારી આમંતોને માંસા-
હારનો ત્યાગ કરાવે તેવી શુદ્ધિશાળા અમયકુમાર પ્રધાને પોત્તેત્રી ઉત્તમ
યુક્તિની કથા આપેલી છે. અને એવી શુભેચ્છા દર્શાવી છે; “ એમ જ
તત્ત્વખોધને માટે યોક્તિષ્ટ ન્યાયથી અનાર્થ જેવા ધર્મવાદીઓને સિદ્ધા
આપવાનો વખત મળે તો અ પળે દેવા ભાગ્યશાળી । ”

‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ એટલે અમુક વસ્તુ લાગી ચિત્ત ન કરવું એમ
તત્ત્વથી સમજી હેતુપૂર્વક નિયમ કરવો, નિયમ પાળવાની પ્રતિશ્રુતિ
મનને શુભ રાહમાં પ્રવર્તવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એકાગ્ર
વિચારશીલ અને વિવેકી બને છે વગેરે લાભ દર્શાવી, નિયમરહિત
દશામાં પાળેલા સદાચાર કેવા ચિથિલ હોય છે તેની સમજ ‘ પ્રત્યાખ્યાન ’
પાઠમાં આપી છે.

‘ વિનય વડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે ’ એ પાઠમાં શ્રેષ્ઠ રાત્રએ વિદ્યા
લેવા ચંડાળને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પોતે સામા ઊભા રહ્યા ત્યારે
ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ એ વિસ્તૃત કથા દ્વારા વિનયતત્ત્વ
પામવામાં પ્રથમ જરૂરનો ગુણ જણાવ્યો છે.

‘ સુદર્શન શેઠ ’ નામના તેત્રીસમા પાઠમાં એક પત્નીવત પાળ-
નાર સુદર્શન શેઠના ઉપર મોહ પામેલી અલયા રાણીએ તેને ચળાવવા
કરેલા સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ થયા ત્યારે તેના ઉપર આરોપ મૂકી તેને
શળીએ ચઢાવવાનો કુદમ કરાવ્યો, પણ અલ્પચર્યાના પ્રભાવથી શળી
શીડીને તેનું અગ્રહણતું સોનાનું સિંહાસન થયું એ કથા આપેલી છે.

પછીના પાઠમાં ‘ અલ્પચર્યા વિષે ’ સુંદર કાવ્ય છે. તેની છેલ્લી
કડી :

એવી શિખામણુ આપી છે. તથા આત્મા અવિનાશી, અખંડ અને નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કર્યો છે.

‘અનુપમ ક્ષમા’ નામના પાઠમાં સમભાવથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી નળ્ય છે એ દર્શાવવા કૃષ્ણ વાસુદેવના નાના ભાઈ મજસુકુમારની ઉત્તમ ક્ષમાની કથા આપી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મા માત્ર સ્વસહભાવમાં આવવો જોઈએ અને તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે.

‘રાગ’ નામના પાઠમાં ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન થવામાં અટકાવનાર, ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ, વાણી, રૂપ-ધર્માદિ પરનો મોહ હતો એ વિષે કથાનો પ્રસંગ જણાવી, સંસાર ઉપર પામર પ્રાણીઓનો રાગ અનંત દુઃખનું કારણ દર્શાવી છેવટે નિર્ણય કર્યો છે : ‘જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી આ માન્ય સિદ્ધાંત છે, રાગ-તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.’

‘સામાન્ય મનોરથ’ નામના કાવ્યમાં સ્વરૂપના વિચાર સહિત બાર વ્રત અંગીકાર કરી જ્ઞાન, વિવેક, વિચારની વૃદ્ધિ કરવાની તથા નવ તરવનો ઉત્તમ બોધ દર્શાવવાની ભાવના સહિત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવાનો મનોરથ દર્શાવ્યો છે.

‘કપિલ મુનિ’ની કથા ત્રણ ભાગમાં આખી તૃષ્ણાની કનિષ્ઠતા તથા અનંતતા જણાવી, તેના ત્યાગથી સંતોષરૂપ કલ્પવૃક્ષ દ્વારા કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરતી સુંદર કથા કહી છે.

‘તૃષ્ણાની વિચિત્રતા’ વિષે કાવ્ય દ્વારા તૃષ્ણા, મમતા, જંજળ વય વધે તેમ, વધતી જાય છે પણ શાંતિ થતી નથી એ વાત સુંદર મનહર સુશાપિત પદ્યમાં સમજાવી છે.

‘પ્રમાદ’નો પાઠ નિબંધના રૂપમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ‘દ્રુમપત્ર’ અધ્યયનના સારરૂપ અસરકારક શૈલીથી લખાયો છે. ‘અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય

છે; પણનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિગ્રહજી પુરૂષો અનેરાત્રના શોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે; અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઠ પુરૂષો નિદ્રા, આતાર, શોળ/શોખ અને વિકથા તેમજ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાંજે છે, એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે. એક પણ પણ વ્યર્થ જોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે; એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે।'

‘વિવેક એટલે શું?’ એ પાઠ ગુરુ-શિષ્યના મંવાદરૂપે ‘વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મ રક્ષક છે’ તે સમજાવવા લખ્યો છે. તેમાં ગુરુ-વિવેકનો સૂક્ષ્મ પણ સુંદર અર્થ સમજાવે છે. ‘સંસારનાં સુખો અનંતીવાર આત્માએ ભોગવ્યા છતાં, તેમાંથી હજુ પણ મોઠ ટળ્યો નહીં, અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે, તેમજ વૈરાગ્ય ને કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણોને અજ્ઞાન-દર્શને ઘેરી લઈ ને મિશ્રતા કરી નાખી છે તે ઝોળખી ભાવ-અમૃતમાં આવવું એનું નામ વિવેક છે.

‘જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો?’ એ પાઠમાં સંસાર એકાંત દુઃખમય અવ્યવસ્થિત ચળવિચળ અને અનિત્ય વર્ણવે મોહિનીને લીધે પતંગિયું હીવામાં પડે તેમ સંસારમાં જીવ રાત્ર રહ્યો છે તે જણાવવા ચક્રવર્તી અને ભૂંડ બંનેને ભોગની આસક્તિ અનેક રૂપે સરખી વર્ણવી છે. છેવટે જણાવે છે :

‘‘ભોગ ભોગવવામાં બંને તુચ્છ છે. બંનેનાં શરીર પરુ માંસાદિકનાં છે; અસાતાથી પરાધીન છે; સંસારની આ (ચક્રવર્તીની) ઉત્તમોત્તમ પદવી આવી રહી, તેમાં આવું દુઃખ, આવી ક્ષણિકતા, આવી તુચ્છતા, આવું અંધપણ, એ રહ્યું છે, તો પછી ખીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણો તો ને સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક,

અનંત દુઃખ જોઈને જાનીઓએ એ સંસારને પૂઠ દીધી છે તે સત્ય છે. એ લણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી, ત્યાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે, દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.’

વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉષ્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

“ મહાવીર શાસન ” જેવા વિશાળ વિષયને એક પાઠમાં અદ્ભુત શૈલીથી સાગરને ગાગરમાં સમાવે તેમ સમાવ્યો છે. જન્મથી નિર્વાણ સુધીની મહાવીર જીવનની રૂપરેખા દોરી ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ધર્મતીર્થ પ્રવર્તનાર જણાવ્યું છે.

“ જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાત્રંથોથી જંગળ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો મત-મતાંતરમાં નહિ પડતાં વિવેકવિચારે જિનશિક્ષાનાં મૂળતત્ત્વ પર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓ પર લાવિક રહે છે, અને સત્ય એકાત્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે. આપણે ક્યાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ છીએ? ક્યાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ? નિયમિત વખત ધર્મમાં ક્યાં વ્યતીત કરીએ છીએ? ધર્મતીર્થના ઉદ્ધવને માટે ક્યાં લક્ષ રાખીએ છીએ? ક્યાં દાઝ વડે ધર્મતત્ત્વને શોધીએ છીએ?...પણ તત્ત્વને કોઈક જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનારા અર્ધજ્ઞો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનારા પણ છે. પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોઈક વિરલા જ છે...ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહિ.”

“ ઉત્તમ અને શાંત મુનિઓનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, દયા, ક્ષમા એનું સેવન કરવું. મહાવીરતીર્થને અર્થે જને તો વિવેકી બોધ દારણ સહિત આપવો. તુચ્છ ભુદ્ધિથી શંકિત થવું નહિ, એમાં આપણું પરમ મંગળ છે એ વિસર્જન કરવું નહિ.”

‘ અશુચિ કોને કહેવી? ’ એ પાઠમાં અજ્ઞાનની નવ વાડમાં લગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે તેનો ખુલાસો સંવાદ રૂપે રૂપે દર્શાવ્યો છે ;

તેઓના ફેટલાઠ સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

‘ સુખ વિષે વિચાર ’ બહુ મનન કરવા યોગ્ય કથા છે પાઠમાં યોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાંચક વર્ગ ઉપર અજળ પડે તેમ લખી છે. એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી થાકી ગયો પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો નહિ. છેવટે દારિકાના એક મહાધનાઢયને ત્યાં જઈ ચઢ્યો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહાધનાઢય જેવું જ સઘળું માગું, ખીજી ચાહના કરું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢયે જણાવ્યું કે “ મારો સિદ્ધાંત તો આવો છે કે જગત દુઃખથી કરીને ઢાઝતું છે. તમે મને સુખી જીઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી.” એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે; તેમાં સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાં ઢાટચાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેડી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ અને સહન કરેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર ફમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની સ્થિતિ અગ્નિદષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેવી વર્ણવી જણાવ્યું કે ‘ આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ દૂર નથી, મારે એ કર્તવ્ય જેમ જને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી જિંદગી હતી, દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી, મનની તૃપ્તિ નથી; આત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ જાણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું નિયમ ને જણાવી કહ્યું : “ હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર-વેપાર, તોપણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ

તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. જદું મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી વૃક્ષના ઠરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

‘સુખ વિષે વિચાર’ જદું મનન કરવા ગોઝ્ય કથા છ પાઠમાં થોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાંચક વર્ગ ઉપર અજળ પડે તેમ સખી છે. એક ગરીબ પ્રાણીય કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી યાત્રી ગયો પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો નહિ. છેવટે દારિકાના એક મહાધનાઢગને ત્યાં જઈ ચંદ્રચો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહા-ધનાઢય જેવું જ સઘળું માગું, ખીજી ચાહના કડું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢયે જણાવ્યું કે “મારો સિદ્ધાંત તો આવો છે કે જગત દુઃખથી ઠરીને ઢાઝનું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી.” એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે; તેમાં સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાં દોટગાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેડી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ અને સહન કરેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર દમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની સ્થિતિ અગાનદષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેવી વર્ણવી જણાવ્યું કે ‘આ વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ તેમાં રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસારદુઃખથી એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને, મોતનો ભય લાગુ પાડે દૂર નથી, મારે એ ઈર્તવ્ય જેમ અને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું, એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી, દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી, મનની તરુતિ નથી; અને આત્માની મહિનતા છે. એ તરવ લાણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું.” પછી પોતાની સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન સુખ અને સદાચારના નિયમો પ્રાણીયને જણાવી કહ્યું : “હું જદું વિચારી વિચારી વ્યાપાર-વહીવટ કરતો હતો, તોપણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેથ

યત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દષ્ટિવાળા છે અને શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે, અથવા સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે લીન છે, એવા જિતેન્દ્રિય અને જિતક્રિયાય તે નિર્મથો પરમ સુખી છે.

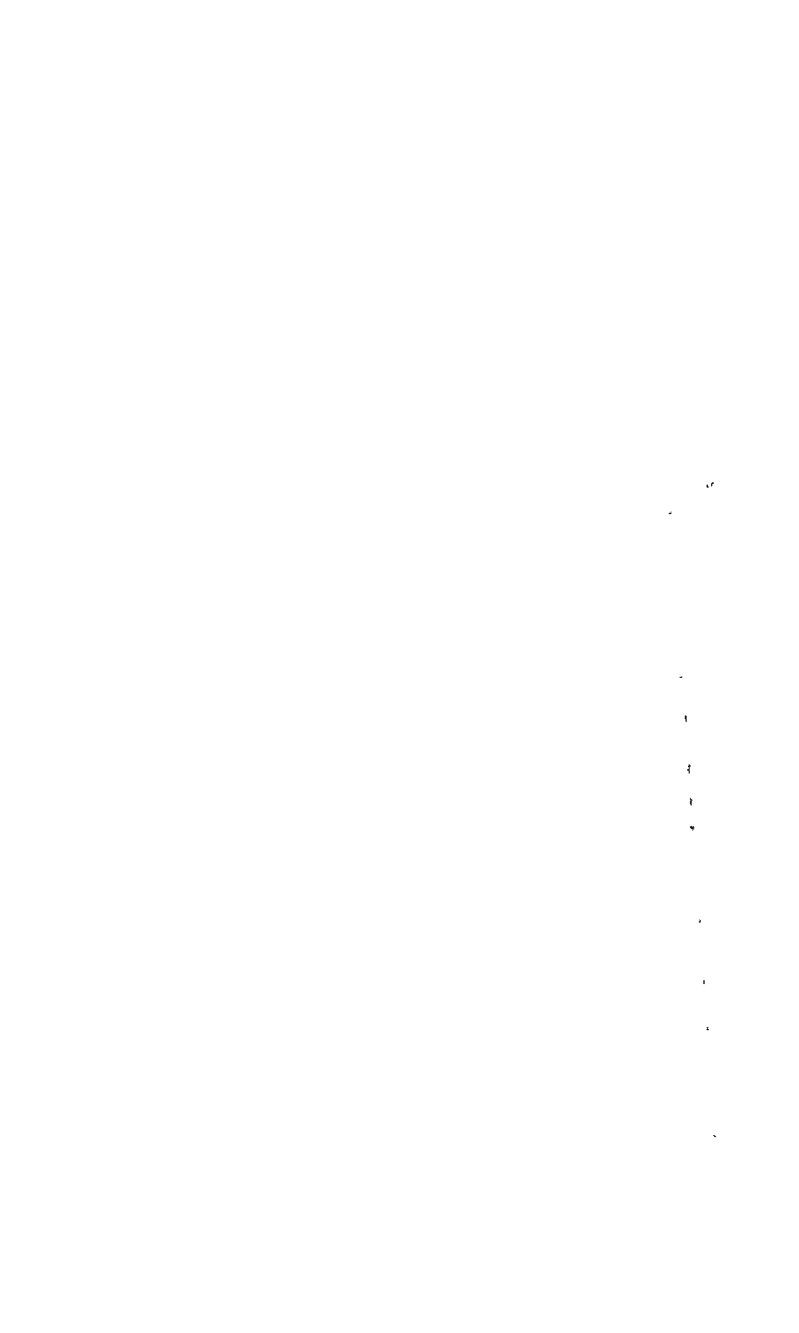
“ સર્વ ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ પાતળાં જેનાં પડયાં છે, જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શી છે, તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ અનંત જીવનનાં અનંત સુખમાં સર્વ-કર્મવિરક્તાથી પિરાળે છે.

“ આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે, પહેલો તો મને ત્યાગ્ય છે. ખીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે લાગે એ ગ્રહણ કરવાનો મારો ખોધ છે. ત્રીજો બહુ માન્ય છે, અને ચોથો તો સર્વમાન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

“ જે વિવેકીઓ આ સુખ સંબંધી વિચાર કરશે તેઓ બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણીની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં કહેલાં અદ્ધારંભી, નિરાદંભી અને સર્વમુક્ત લક્ષણો લક્ષ્યપૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અદ્ધારંભી થઈ સમજાવયા જન સમુદાયના હિત લાથી વળવું; પરોપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્મથતા વિષે વિશેષ કહેવાનું નથી. મુક્તાત્મા અનંત સુખમય જ છે.”

‘ અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર ’ નામના કાવ્યમાં મનુષ્યલવની દુર્લભતા દર્શાવી તે વ્યર્થ વહી ન જાય, કાલ્પનિક સુખ શોધવામાં મોક્ષસાધન રહી ન જાય તે વિશે ચેતવણી આપી છે; સંસારમાં લક્ષ્મી, અધિકાર કુટુંબપરિવારની વૃત્તિને મહાલાગ્ય માનવામાં આવે છે. અને તે માટે આખો મનુષ્યલવ હારી જાય છે તેનો વિચાર કરવા સૂચના જણાવી આત્મિક આનંદ ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરવા સૂચવ્યું છે. આત્મવિચાર ભગે તેવો વિચાર ત્રેરતાં જણાવે છે :

“ હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણી છે ? રાખું કે એ પરહરું ?

ગઈ. “ કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનતકુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આવી ને આવી અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિનાં શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહ, માન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારી તે છ ખંડની પ્રજ્જ્વળતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદ્યરૂપે આવ્યો ને કહ્યું : જો ધ્રુવ હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ ખોલ્યા : “ હે વૈદ્ય, કર્મરૂપી રોગ મહા ઉન્નત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો લાલે મારો એ રોગ ટાળો, એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ લાલે રહ્યો; મળમૂત્ર, નર્દ, હાડ, માંસ, પર અને શ્લેષ્મથી જેનું ખંધારણ ટકયું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો, મોહ, ખરો ! વિગ્રમ જ છે.”

‘જત્રીય યોગ’ આત્માને ઉજ્જવળ કરવા માટે જત્રીય ખોલ આ પાઠમાં જણાવ્યા છે. એકેક યોગ અમૂલ્ય છે. સઘળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે. જેમકે મમત્વનો ત્યાગ કરવો, ગ્રુપ્ત તપ કરવું, સમક્ષિત શુદ્ધ રાખવું, શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું, આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દંદત્વ ત્યાગવું નહિ, મરણકાળે આરાધના કરવી ઇત્યાદિ.

‘મોક્ષસુખ’ નામના પાઠમાં શાસ્ત્રાધારે એક કથા લખી છે : ભગવાનને ગૌતમસ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિશે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું : “ ગૌતમ, એ અનંત સુખ હું જાણું છું; પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઈ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઈ વસ્તુ કે સુખ નથી.”

એક જીલે રાજાને વનમાં પાણી પાવાયો તેના પર પ્રસન્ન થઈને રાજનગરમાં તેને રાજ્ય લઈ ગયો અને અનેક વસ્તુઓ ખાવાની જોવાની સૂઝવાની તેને આપી. પણ સર્ગાવહલાંસાંભરતાં તે જાનોમાનો વનમાં જતો રહ્યો, ત્યાં તેનાં સર્ગાંએ પૂછ્યું, ‘ તુ કયાં ગયો હતો ? ’

‘પચમકાળ’ નામના પાઠમાં આ કળિયુગમાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થતું જોઈએ, તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે તે અનુસાર પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે જણાય તેવી પડતાની નિશાનીઓ ગણાવી છે. છેવટે જણાવ્યું કે પચમકાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે. કાળાનુસાર ધર્મતત્ત્વ શ્રદ્ધા પામીને હૃદય ગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે. નિર્ઘ્રંથ પ્રવચન, નિર્ઘ્રંથ ગુરુ ઇત્યાદિ ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે. એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.

‘તત્ત્વાવબોધ’ વિષે ૧૭ પાઠ લખી તેમાં નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર જણાવા લાગે છે : ‘નિર્ઘ્રંથ પ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ બોધ છે, તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવ તત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે; તેમ જ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવ તત્ત્વ વિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે. આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અર્હત ભગવાનનો પવિત્ર બોધ છે, એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રકુલિત થાય કે જ્યારે નવ તત્ત્વ વિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.’

વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવતાં તેઓ જણાવે છે :

‘મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં ગદ્ગદ મતમતાંતર પડી ગયા છે. તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પશ્ચ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું; માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા, જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલો પૃથ્વીનો વસતિ ભગભમ દોઢ અળજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગમ્મછની મગીને જૈનબ્રહ્મ માન વીધ લાખ છે. એ બ્રહ્મ તે શ્રમભોપાસક છે. એમાંથી દું ધારું ધું કે નવ-તત્ત્વને પઠનરૂપે એ હજાર પુરુષો પશ્ચ માંડ જાણતા દશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પશ્ચ જાણતા નહિ હશે...એ નવતત્ત્વ વિચાર ગ્રંથાંધી પ્રત્યેક મુનિને

નિર્મિથના વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે. જૈનમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ રાગબુદ્ધિ નથી, કે એ માટે પક્ષપાતે કું કાંઈ પણ તમને કહું; તેમજ અન્યમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈરબુદ્ધિ નથી, કે મિથ્યા એનું ખાંડન કરું. જાનેમાં કું તો મંદમતિ મધ્યસ્થ રૂપ છું. જલ્દ જલ્દ મનનથી અને મારી મતિ ત્યાં સુધી પહોંચી ત્યાં મુખીના વિચારથી કું વિનયથી કહું છું કે પ્રિય ભણ્યો ! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી, પીતરાળ જેવો એકે દેવ નથી, તરીને અનેક દુઃખથી પાર પામવું દોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શન રૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો....આમ કહેવાનું કારણ શું ? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નીરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્દિતૈષિતા.”

“પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે. મમત્ત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી.

“કું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે જે મમત્ત્વ રહિતની અને ન્યાયની છે. તે એ : ગમે તે દર્શન તમે માનો; ગમે તો પછી તમારી દષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહેા, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈનતત્ત્વને પણ જુઓ; સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે જાંબ ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વને વિચારો.”

‘સમાજની અગત્ય’ વિષેના પાઠમાં અંગ્રેજોનો ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું એ તેમના વિજયનું કારણ દર્શાવત રૂપ આપી ધર્મની કિન્નતિ માટે એકત્ર થવા પ્રેરણા કરતાં પોતે જણાવે છે :

“કળાકૌશલ્યો શોધવાનો કું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ રાગવાનનું કહેલું શુદ્ધ તત્ત્વ પ્રમાદસ્થિતિમાં આપી પડ્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા, તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમર્તાતરને ટાળવા તેમજ ધર્મવિદ્વાને પ્રકુલ્લિત કરવા સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત જાનેએ મળીને એક મહાન

વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયો, અને મોક્ષમાળાના અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે મોક્ષવામાં આવ્યો હતો. અંથ દૂંઠા જતાં વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે અને કથાઓ દ્વારા ભાવનાઓનું વર્ણન આપેલું હોવાથી ચિંતાકર્ષક અને ઊંડી અસર કરે તેવો આનંદદાયક બન્યો છે. પાત્રતા પામવાનું અને ક્રોધાદિ કપાય દૂર કરવાનું આ અંથ ઉત્તમ સાધન છે.

દૂંઠા ઉપોદ્ધાતમાં ખરું સુખ, મહાત્માઓનો બોધ અને ખાસ કરીને મહાવીરનો માનવા યોગ્ય બોધ તથા મોક્ષને અર્થે એ સર્વનો ઉપદેશ છે એમ જણાવી, મોક્ષમાળામાં 'ખાર ભાવના' વિષે લખેલો પાઠ મૂક્યો છે. પંખી બંને અંથોનું પ્રયોજન દૂંઠામાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે.

“ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ અંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતા રૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોનાં ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર અંથનું ઉપદેશખીજ રોપાવા, અંતઃકરણ કામલ કરવા આવા અંથનું પ્રયોજન છે.”

“તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય-સાધનો અમણુ ભગવંત જ્ઞાનપુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વરૂપતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંચય કરી, તેમાં મહાપુરુષોનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાબોધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે વિદગ્ધમુખ્યમંડન લવણ.”

પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં 'લિખારીનો ખેદ' નામનો મોક્ષમાળાનો પાઠ મૂકી છેવટે પ્રમાણુશિક્ષા આપી સ્વપ્ન અને સંસાર બંને શોકમય અને ચપળ સાગિત કરી સુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મત્રેય શોધે છે એમ ઉપદેશ્યું છે.

ખીજ અચરણુ ભાવનાના દષ્ટાંતમાં પ્રણુ મોક્ષમાળામાંની અનાયા

સહિયારી નહીં જ કે ? નહીં, નહીં. એ અન્યત્વ ભાવવાળાં માટે થઈને હું મમત્વભાવ દર્શાવી આત્માનો અનહિતૈષી થઈ એને રોદ્ર નરકનો બોક્તા છું એ જેવું ક્યું અમાન છે ? એવી કઈ ભમણા છે ? એવો ક્યો અવિવેક છે ? ત્રેસઠ ચલાકા પુરુષમાંનો હું એક ગણાયો, ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી ચક્રું નહીં, અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રશુતાને ખોઈ ખેસું, એ દેવળ અપુક્ત છે. એ પુત્રોનો, એ પ્રમદાઓનો, એ રાજ-વૈભવનો અને એ વાહનાદિ સુખનો મારે કશો અનુરાગ નથી । મમત્વ નથી !

વૈરાગ્યનું રાજરાજેશ્વર ભરતના અંતઃકરણમાં આવું ચિત્ર પડ્યું કે તિમિરપટ ટળી ગયું. શુક્લધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ જાળીને ભસ્મીભૂત થયાં । મહા દિવ્ય અને સહસ્ર કિરણથી પશ્ચ અનુપમ કાંતિમાન દેવળમાન પ્રગટ થયું.

પાંચમી અશુચિ ભાવનામાં સતત્કુમાર ચક્રવર્તીનું દર્શાત મોક્ષ-માળામાં આપ્યું છે, તે છે. પ્રમાણશિક્ષામાં કાયા અશુચિનો ભંડાર છે એમ જણાવ્યું છે. છતાં મનુષ્યદેહને સર્વ દેહોત્તમ દેહવા મોગ્ય છે. તે શાને ક્ષોધે ? કે એનાથી સિદ્ધગતિની સિદ્ધિ છે. “ મેધાવી પુરુષો નિરંતર એ માનવત્વનો આગ જ મર્મ પ્રદારો છે; વિવેક-સુદ્ધિના ઉદય વડે મુક્તિના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવ છે. અને એ માર્ગમાં પ્રવેશ એ જ માનવદેહની ઉત્તમતા છે. તોપણ સ્મૃતિમાન મનું પદા-ચિત છે કે તે દેહ દેવળ અશુચિમય તે અશુચિમય જ છે. એના સ્વભાવમાં અન્યત્વ નથી.”

છઠી સંસારભાવના વર્ણવી છે. તેમાં સંસારનું સ્વરૂપ જાણી તેમાંથી મુક્ત મયેષા જલથી નામના રાજકુમાર ને મૃગાપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમનું ચરિત્ર આપ્યું છે. “ જે મુવરાજ શૂદ્રસ્થાત્રમમાં રહ્યા છતાં સંયમિતતા શુશ્રુને પામ્યા હતાઃ એથી દરીને દમીશ્વર જેટલે યતિમાં અગ્રેશ્વર ગણાવા મોગ્ય હતા.” “ ઉત્તરાધ્યયન શાસ્ત્ર ”ને આધારે આ

ચરિત્ર સંસારનું સ્વરૂપ અને નેમા મૂકા ગયાનો માર્ગ દર્શાવો છોડો
વિચાર કર્યા પ્રેરે તેવા રીતે વિસ્તારનો મળ્યાનું છે. મદનમાં રહીને
નગરના મોક્ષમાં “ મદા તપ, મદા નિષમ, મદા મેયમ, મદા શીલ
અને મદા સુખના મામરુપ જોડે શાંત તપસ્વીને મૃગાપૂત્ર જ્ઞેયા. તે
મુનિને નીરખી નીરખીને જ્ઞેયા સાગ્યા. પછી તે જોમ જોડ્યા : ‘ દુ
ભયું છું કે આનંદ ઉપ મેં કર્યાંક લીધું છે. ’ અને જોમ જોડતાં જોડતાં
તે કુમાર શોભનિક પરિણામને પામ્યા. જોડપટ્ટ ટાળું : ને ઉપશમતા
પામ્યા. શીલમેવ તેવિષયને વિષે અગ્રરાગતા થયા; સંયમને વિષે રામતા
થયા. માતાપિતાની સમીપે આવીને તે જોડ્યા કે પૂર્વ ભવને વિષે મેં
પાંચ મહામતને સાંભળ્યાં હતાં. નરકને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ
મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખની ખેડ પામીને દુઃ તેનાથી નિવર્ત
વાનો અભિલાષી થયો છું. સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે છે
શુરુજનો, મને તે પાંચ મહામત ધારણ કરવાની અનુગ્રા દો. ”

“ કુમારનાં નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતાપિતાએ
ભોગ ભોગવવાનું આમંત્રણ કયું. આમંત્રણવચનથી ખેદ પામીને
મૃગાપુત્ર એમ કહે છે કે અહો ! માત, અને અહો ! તાત, જે ભોગોનું
નમે મને આમંત્રણ કરે છે તે ભોગ મેં ભોગવ્યા. તે ભોગ વિપક્ષ-
કિંપાક વૃક્ષના ફળની ઉપમાથી યુક્ત છે. ભોગવ્યા પછી ઠડવા વિપાકને
આપે છે. સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે. આ શરીર છે તે અનિત્ય અને
કેવલ અશુચિમય છે. અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે. જીવનો એ અશાશ્વત
વાસ છે, અનંત દુઃખનો હેતુ છે. રોગ, જરા અને કલેશાદિકનું એ
શરીર ભાજન છે. એ શરીરને વિષે દુઃ કેમ રતિ કરું ? ખાલપણે એ
શરીર છાંડવું છે કે વૃદ્ધપણે એવા જેનો નિયમ નથી. એ શરીર પાણીના
ફોણના છુદ્ધુદા જેવું છે. એવા શરીરને વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય ?
મનુષ્યત્વમાં એ શરીર પામીને ઠાઠ, જવર વગેરે વ્યાધિને તેમ જ
જરા, મરણના વિષે ગ્રહાવું રહ્યું છે. તેમાં દુઃ કેમ પ્રેમ ખાંધું ? ”

“ જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, એવા દેવદુઃખના હેતુ સંસારને વિષે છે. જૂમિ ક્ષેત્ર, આવાસ, કંચન, કુટુંબ, પુત્ર, પ્રમદા બંધવ એ સહસને છાંડીને માત્ર દક્ષેણ પામીને આ ચરીરથી અવસ્થમેવ જવું છે. જેમ કિંપાક વૃક્ષના ફળનું પરિણામ સુખદાયક નથી, એમ બોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી. જેમ કોઈ પુરુષ મહાપ્રવાસને વિષે અલગલ અંગીકાર ન કરે એટલે કે ન લે અને ક્ષુધા-તૃષ્ણાએ કરીને દુઃખી થાય તેમ ધર્મના અનાચારણ્યથી પરભવને વિષે જતાં તે પુરુષ દુઃખી થાય; જન્મ, જરાદિકની ખીડા પામે, મહાપ્રવાસમાં પરવરતાં જે પુરુષ અજગૃહાદિક લે તે પુરુષ ક્ષુધાતૃષ્ણાથી રહિત લઈ સુખને પામે; અલ્પ કર્મરહિત હાય; અચાતા વેદનીય રહિત હોય. હે! શુરુજનો, જેમ કોઈ ગૃહસ્થનું ઘર પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે ઘરનો કબી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને લઈ જઈ, જીર્ણ વસ્ત્રાદિકને છાંડી-રહેવા દે છે, તેમ લોક જળતો દેખીને જીર્ણ વસ્ત્રરૂપ જરા-મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તે જળતાથી (તમે આગ આપો એટલે દુ) તારીશ.”

મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોભાર્ત યોર્લા એનાં માતાપિતા બોલ્યાં : “ હે ! પુત્ર, આ તું શું કરે છે ? ચારિત્ર પાળતાં બહુ દુલર્ભ છે. ક્ષમાદિક ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે, યતનથી સાંચવવા પડે છે. સંપતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે. સંચાલિતને પોતાના આત્મા ઉપર અને પર આત્મા ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી પડે છે. અથવા સર્વ જગત ઉપર સરખો ભાવ રાખવો પડે છે. એવું એ પ્રાણાતિપાત વિરતિ પ્રથમ મત યાવત્ જીવતાં સુધી, પાળતાં દુર્લભ તે પાળવું પડે છે.” એમ પાંચે મહામત, રાત્રિભોજનત્યાગ, ક્ષુધા આદિ બાવીશ પરિણે સહન કરવાં દ્રેટલાં દઢપુ છે તે દરેકના સ્વરૂપ સહિત મુરજેલીઓ દર્શાવી યોવનવયને વિષે સંયમ તેને માટે દુષ્કર છે એમ માતાપિતા સાંજિત કરે છે અને વૃદ્ધપણમાં ધર્મ આચરવા તેને લક્ષમણ કરે છે.

પરમ સુખ છે, અને પરિણામે અનંત સુખ તરંગપ્રાપ્તિનું કારણ છે : તેમ જ ભોગવિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દેશ્ય સુખ તે કેવલ દુઃખ જ છે. પરિણામે અનંત દુઃખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ્ય સિદ્ધ કરવા મહાયાની મૃગાપુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે. મંસાર પરિભ્રમણનિવૃત્તિ અને સાવલ ક્રિપકરણનિવૃત્તિનો પવિત્ર વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નિરંતર કરે છે.”

સાતમી ભાવનામાં સત્તાવન આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં પ્રનાલ વર્ણવેલાં છે. કુંડરિક મુનિએ હજાર વર્ષ ચારિત્ર પાળ્યા પરિણામ બગડી જતાં પોતાના ભાઈએ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે ગ્રહણ કર્યું, સર્વ તેને પતિત માની ધિક્કારતા હતા. તેનું વેર લેવાના વિચારમાં તે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો.

આઠમી મંવર ભાવનામાં પાપ-પ્રનાલરૂપ આશ્રવદ્વારને રોકવા વિષે જણાવી કુંડરિકના ભાઈ પુંડરિકે ભાઈનો મુનિવેશ ગ્રહણ કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે મારે મહર્ષિ શુરુ કરે જવું અને ત્યાર પછી જ અન્નજલ ગ્રહણ કરવાં. અણુવાણે ચરણે પરવરતા પગમાં ઠાંકરા-ઠાંટા વાગવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તોપણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો એથી એ મહાનુભાવ મરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવરૂપે જીવ્યો.

જે હજાર દહાડાઓની સમક્ષ સોળ અપાધાનેા કરી ગાનાર્યાં હતાં; તે
 કોઈ આપી જતી સગા આનંદ આનંદમય મર્મ મર્મ હતી. સવાળા
 સમાજનેના મુખમાંથી શ્રીમદ્ની અજ્ઞાન શક્તિની અનેક પ્રકારે પ્રસંસા
 મગટની હતી. ઉપરાઉપરી પ્રસંસાનાં બાળેા મનાં જતાં હતાં. 'મુજ-
 રાતી,' 'મુજઈ સમાચાર,' 'લોકગિન,' અને 'ન્યાયદર્શક,' પત્રોમાં
 પણ શ્રીમદ્નાં વશોગાન થતા હાજ્યાં.

ખોટાદમાં એમણે એમના એક દક્ષામિપતિ મિત્ર શેઠ તારલાલ
 શિવલાલની સમક્ષ જાવન અવધાન કર્યાં હતાં. વચ્ચે કંઈ પણ
 પરિશ્રમથી પરિશય રાખ્યા વિના પરવારાં સોળ મુકાને જાવન
 અવધાન કર્યાં એ ઉપરથી શ્રીમદ્ના પરાક્રમ, દિગ્ભત, શક્તિ અને
 બુદ્ધિબળના ચમત્કારનું કંઈક જ્ઞાન થયે.

જાવન કામ : ચોપાટે રમતા જવું, શેતરંજે રમતા જવું,
 ટોકારો ગણતા જવું, માળાના મણકા ગણતા જવું; સરવાળા, બાદબાકી,
 ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલા ગણતા જવું, ગંજુદે રમતા જવું,
 સોળ બાપાઓના શબ્દો યાદ રાખતા જવું, જે ઢાઢામાં આડાઅવળા
 અક્ષરથી કવિતાઓ માગેલા વિષયની કરાવતા જવું, આઠ ભિલ ભિલ
 માંગેલી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરતા જવું, સોળ જુદા જુદા માંગેલાં વૃત્તોમાં
 માંગેલા વિષયો તૈયાર કરાવતા જવું, એમ જાવન કામની શરૂઆત એક
 વખતે કરવી. એક કામનો કંઈક ભાગ કરી બીજા કામનો કંઈક ભાગ
 કરવો. પછી ત્રીજા કામનો કંઈક કરવો, પછી ચોથા કામનો કંઈક
 ભાગ કરવો. પછી પાંચમાનો એમ જાવને કામનો થોડો થોડો ભાગ
 કરવો. ત્યાર પછી વળી પહેલા કામ તરફ આવવું અને તેનો થોડો
 ભાગ કરવો. બીજાનો કરવો, ત્રીજાનો કરવો એમ સઘળાં કામ પૂર્ણ
 થતાં સુધી ક્યેં જવું. એક સ્થળે જાયે આસને બેસીને એ જ્યાં
 કામમાં મન અને દષ્ટિ પ્રેરિત કરવી, લખવું નહિ કે બીજી વાર
 પૂછવું નહિ અને સઘળું સ્મરણમાં રાખી એ જાવને કામ પૂર્ણ
 કરવાં, કંઈક સમજાય તેવી સમજૂતી નીચે આપી છે.

(૧)—મેંપાટે રમતા જવું—જલ્દ જલ્દ મેંપાટે ખીખ રમતા હતા તેમની સાથે મેંપાટે રમતાં હતાં અને વચ્ચે ખીખ એકાવન કામ કરતાં હતાં હેવરે સાલો, પોલો, હામ અને કાળા જે ગાર રંગની સોઝાડીએ જ્વાનમાં રાખીને હતી આપી હતી, મેંપાટ વચ્ચેથી કપાડી હેવામાં આવી હતી. પરંતુ તેના અંગઃકરણમાં ખીજા મેંપાટ માંવાસેલો હતો તેને જે મેંપાટની પછી આ જરૂર હતી.

(૨)—મંછડે રમતા જવું—મેંપાટનો પાંચો નાખ્યા પછી ખીખ જલ્દ જલ્દની સાથે ચોમદ મંછડે રમતા હતા હતા. અને હેવરે પોતાનાં તેરે પતાં હતી આખ્યાં હતાં, જે પતાં માત્ર એક જ વારે તોર આપી છઠ્ઠ હેવામાં આવી હતાં.

(૩)—કેનરંગે રમતા જવું—તે જ વખતે કેનરંગ રમતા ખીખ એક જલ્દની સાથે ચિત્ત પરોવ્યું હતું. અવધાનની અમાપ્તિએ વચ્ચેથી કપાડી બંધિય કેનરંગના પાળા, બિટ, અધ, હાથો, પછર, જાદસાદ નંગરવાર હતી આખ્યાં હતાં.

(૪)—ટોકારા મળવા—એ વખતે એક જલ્દ જલ્દ કાંચો રતીને ઝાલરના ટોકારા વગાડતો હતો. તે વાદ રાખીને અધળા હેવરે હતી હોવા હતા.

(૫)—પડતી ચંજોડી મળવી—ચોમદના વાંસા કિપર વચ્ચે વચ્ચે તે કામની સાથે ચંજોડીએ નાખવામાં આવતી હતી, તે ફેટલો મઈ તે અવધાનની અમાપ્તિએ હતી હોયી હતી.

(૬, ૭, ૮, ૯)—જાદગાળા, ગુજાકાર, ભાગાકાર અને સરવાળા તે કામોની સાથે મળવા આખ્યા હતા તે મળીને માનમાં રાખી હેવરે જવાળો હતી ખતાખ્યા હતા.

(૧૦)—એક જલ્દ હાથમાં માળાના મળુકા ફેરવતો જતો હતો તેના તરફ શ્રીમદની નજર હતી. તે માળા વચ્ચેથી અધૂરી મુઠવામાં આવી હતી, હેવરે તેમજે ફેટલા મળુકા ફર્યા તે હતી આખ્યું હતું.

‘કવિતાને હિમ્મત’ વિષે—ભુજંગી છંદ

૩૩	૧૬	૩૨	૪૫	૮	૧૬	૩૬	૩૪	૧૧	૨૩	૨૧	૨૦
સ	લી	કાં	નિ	સા	સા	ધ	રે	તું	હ	વિ	તા
૧૦	૧૮	૩૧	૭	૪૪	૨૭	૨	૩૭	૩૫	૧૨	૪૦	૩૮
પ	ડી	શે	ક	મા	કે	મ	તું	હા	વ્ય	ગી	તા?
૨૮	૨૬	૩૦	૧૫	૬	૪૩	૩	૪૨	૧૩	૪૬	૨૨	૪૭
હ	વે	જો	મ	ને	જો	ડ	તાં	હ	ર્ષ	દે	જો
૬	૧૭	૪૮	૨૫	૨૬	૫	૪	૪૧	૧૪	૧	૩૬	૨૪
ક	પા	તું	ક	ગી	મુજ	મ	ગા	ના	સે	જો	

(૨૬ થી ૩૬)—આઠ જુદી જુદી સમસ્યાઓ આપી હતી તેને વચ્ચે એકેકી કડી લખાવીને પૂર્ણ કરી હતી. છેવટે આઠ સમસ્યાઓ શ્રીમદે ખોલી દેખાડી હતી.

(૩૭ થી ૫૨)—સોળ જણાએ જુદા જુદા સોળ વિષયોની જુદા જુદા રૂપમાં કવિતા માગી હતી. તે કવિતાની એકેકી કડી એકેકું કામ કરતાં જતાં શ્રીમદે પૂર્ણ કરાવી હતી અને છેવટે તે સોળે નવી કવિતાઓ શ્રીમદને મોઢે થઈ ગઈ હતી. તે પોતે ગાઈ ગાતાવી હતી. તેમાંના બેત્રણ નમૂના નીચે આપ્યા છે :

૧. ચંદ્રના રથને હરણિયાં શા માટે જોડ્યાં છે ? તે માટે તર્ક દોડાવવો અને ઉપરની જે કડી પાછી વાણિયા ઉપર ઉતારવી, એ વિષય આપેલો.”

(શાદ્દસવિક્રોડિત)

“અંજે શૌર્ધ દમામ નામ ન મળે, સત્તા રહી ના જરી !
પ્રેમી કાયરતા તણો અધિક છે, શાએ કયા એ ખરી;
ભાગી જન્ય જરૂર તે ભાવભયો, રે ! દેખતાં કેસરી,
તે માટે રથ ચંદ્રને હરણિયાં જોડી દીધાં શ્રી હરિ !”

રવાને શ્રી વવાણી આ જાંદર
ગિ. ૨. ૬-૧-૮-૧૯૪૨

મુગટમણિ રવજીભાઈ દેવરાજની પવિત્ર જનાગે,

વવાણીઆ જાંદરથી વિ. રાયચંદ વિ. રવજીભાઈ મહેતાના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ માન્ય કરશેજી. અત્રે હું ધર્મ-પ્રભાવવૃત્તિથી કુશળ છું. આપની કુશળતા ચાહું છું. આપનો દિવ્ય પ્રેમભાવશ્રૂયિત પત્ર મને મળ્યો, વાંચીને અત્યાનંદાર્ણવતરંગ રેલાયા છે; દિવ્ય પ્રેમ અવલોકન કરીને પરમ સ્મરણ આપનું ઊપજ્યું છે. આવા પ્રેમી પત્રો નિરંતર મળવા વિચ્છાપન છે અને તે સ્વીકૃત કરવી આપને હસ્તગત છે. એટલે ચિંતા જોવું નથી. આપે માંગેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં આગળ આપી જવાની રજા લઉં છું.

પ્રવેશક :—આપનું લખવું ઉચિત છે. સ્વસ્વરૂપ ચીતરતાં મનુષ્ય ખચકાઈ જાય ખરો. પરંતુ સ્વસ્વરૂપમાં જ્યારે આત્મસ્તુતિનો કિંચિત્ ભાગ મળે ત્યારે, નહીં તો નહીં જ. આમ મારું મત છે. આત્મસ્તુતિનો સામાન્ય અર્થ પણ આમ થાય છે કે પોતાની જૂઠી આપવડાઈ ચીતરવી. અન્યથા આત્મસ્તુતિનું ઉપનામ પામે છે, પરંતુ ખરું લખાણ તેમ પામતું નથી. અને જ્યારે ખરું સ્વસ્વરૂપ આત્મસ્તુતિ ગણાય તો પછી મહાત્માઓ પ્રખ્યાતિમાં આવે જ કેમ ? માટે સ્વસ્વરૂપની સત્યતા કિંચિત્ આપની માગણી ઉપરથી જણાવતાં અહીં આગળ મેં આંચકા ખાધો નથી, અને તે પ્રમાણે કરતાં ન્યાયપૂર્વક હું દોષિત પણ થયેલો નથી.

જ - પંડિત લાલાજી મુંગઈનિવાસીનાં અવધાનો સંગંધી આપે ગદ્યો વાંચ્યું હશે એઓ પંડિતરાજ અષ્ટાવધાન કરે છે, તે કિંદ-પ્રસિદ્ધ છે.

આ લખનાર જાવન અવધાન જાહેરમાં એક વખતે કરી ચૂક્યો છે; અને તેમાં તે વિજયવંત ઊતરી શક્યો છે. તે જાવન અવધાન :-

હલાકનું ઢેટણું કૌશલ્ય છે? ટૂંકો હિસાબ ગણીએ તોપણ આવનું શ્લોક તો એક હલાકમાં યાદ રહ્યા કે નહીં? સોળ નવા, આઠ સમસ્યા, સોળ જુદી જુદી ભાષાના અનુક્રમવિહીનના અને બાર ખીજાં કામ મળી એક વિદ્યાને ગણતરી કરતાં માન્યું હતું કે ૫૦૦ શ્લોકનું સ્મરણ એક હલાકમાં રહી શકે છે. આ વાત હવે અહીં આગળ એટલેથી જ પતાવી દઈએ છીએ.

જા - તેર મહિના થયા દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી ઢેટલીક શક્તિ દારી મૂક્યા જેવી જ થઈ ગઈ છે. (આવનું જેવાં સો અવધાન તો હજુ પણ થઈ શકે છે) નહીં તો આપ ગમે તે ભાષાના સો શ્લોકો એક વખત બોલી જાઓ તો તે પાછા તેવી જ રીતે યાદમાં રાખો બોલી દેખાડવાની સમર્થતા આ લખનારમાં હતી. અને તે માટે તથા અવધાનોને માટે ' સરસ્વતીના અવતાર ' એવું ઉપનામ આ મનુષ્યને મળેલું છે. અવધાન એ આત્મશક્તિનું ઈર્ષ્ય મને સ્વાનુભવથી જણાયું છે. આપનો પ્રશ્ન આવો છે કે " એક હલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણશૂર રહી શકે ? " ત્યારે તેનો માર્મિક ખુલાસો ઉપરના વિષયો દર્શાવે એમ મનથી અહીં આગળ જગ્યા રોકી નથી. આશ્ચર્ય, આનંદ અને સંદેહમાંથી હવે જે આપને યોગ્ય લાગે તે મહણ કરો.

૨—મારી શું શક્તિ છે? કંઈ જ નથી. આપની શક્તિ અદ્ભુત છે. આપ મારે માટે આશ્ચર્ય પામો છો, તેમ હું આપને માટે આનંદ પામું છું.

આપ કાશીએ તરફ સરસ્વતી સાધ્ય કરવા પધારનાર છો આમ કાશીને અન્યાનંદમાં જે કુશળ થયો છું. વારું! આપ ન્યાયશાસ્ત્ર કયું કરો છો? મોરમ મુનિનું કે મનુરમુતિ, વિદ્વદ્ધર્મશાસ્ત્ર, મિતાદર્શન, વગેરે—ન્યાય—આદિ પ્રાચીન ન્યાય—મથો કે હમણાંનું બ્રિટિશ કે. પ્રકરણ! અત્રે ખુબ મોટું નથી સમજવું. મુનિનું ન્યાય—શાસ્ત્ર મુનિનું

અંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે; જે હમણાં પ્રાંગાધાના એક ડોક્ટર પ્રસિદ્ધ કરનાર છે.

“ એક ધર્માચાર્યે” એક હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું અને દહ્યું હતું કે મારા ધર્મના થોડાએક શ્લોકો કરી આપો, પરંતુ એથી એ દેવાંશી નરતું મન ચળ્યું નહોતું. ધન્ય છે એની જનેતાને ! ”

“ વૈરાગ્ય વિદ્યાસ ” નામે જૈનધર્મનું એક ચોપાનિયું હમણાં એઓ ગદાર પાડે છે.

ઉપર જણાવેલા અંથોમાંથી ‘ મોક્ષમાળા ’ સિવાય કાઈ અંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. છપાવાની તૈયારી થયેલા જણાવ્યા છે તે છપાયા હશે કે નહિ તેની પણ માહિતી મળી નથી. પરંતુ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તે લેખક તે અંથો દીઠા હોય એમ લાગે છે.

હાલ જે લખાણ ‘ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર ’ અંથમાં છપાયું છે, તેમાં ‘ વચનામૃત ’ના મધાળા નીચે ૧૨૦ બોલ ‘ પુષ્પમાલા ’ની શૈલીમાં પણ ધાર્મિક વિષયની મુખ્યતા રાખી સૂત્રાત્મક વિષય રૂપે લખાયેલ છે. તેના સોળમાં ‘ વચનસમ્પત્તિ પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં રાખો ’ એમ જણાવ્યું છે તે સુચવે છે કે તેમણે સાતસો બોલ લખેલા છે. ‘ તત્ત્વજ્ઞાન ’ નામનો તેમનાં વચનોમાંથી તૈયાર કરેલો નાનો સંગ્રહ ગદાર પડેલો છે. તેમાં ‘ મહાનીતિ ’ના સાત સો બોલ આપેલા છે; તે પણ આ અરસામાં લખાયેલા લાગે છે.

સત્તરઅઠાર વર્ષની હિમરે શ્રીમદે લખેલા દાષ્ટાંતિક દોહરા એંશી પ્રાપ્ત થયા છે, તે અગ્રગટ છે. તેમાં નીતિ-વ્યવહારની ચિખામણ મુખ્ય છે. દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને સિદ્ધાંતને પ્રથમ જણાવી તેને પુષ્ટ કરનાર દષ્ટાંત આપેલું છે. ઉદાહરણ :

“ ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;

ઠાળા ચોદશ ને રવિ, આવે કાઈક વાર.

* સાતસો મહાનીતિ હમણાં.....એક દિવસે તૈયાર કરી છે. છડી આટલિ પાન. ૨૧ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર.

૧. પાંચમી આટલિ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રમાં છપાયા છે.

રાખું છું. અને સિદ્ધિ છતાં નહીં માનવાથી પ્રથમની માન્યતાની પણ સિદ્ધિ નથી અને તેમ થવાથી આરાધકતા નથી.”

“ મને આ મત કે તે મતની માન્યતા નથી, પણ રાગદ્વેષ રહિત થવાની પરમ જિજ્ઞાસા છે; અને તે માટે જે જે સાધન હોય, તે તે ઇચ્છ્યા કરવાં એમ માન્યતા છે. અને એ માટે મહાવીરનાં વચન પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

“ અત્યારે એટલી પ્રસ્તાવના માત્ર કરી પ્રતિમા સંજ્ઞાથી અનેક પ્રકારથી દર્શાવેલી મન જે સિદ્ધિ તે હવે કહું છું. તે સિદ્ધિને મનન કરતાં પહેલાં વાંચનારે નીચેના વિચારો કૃપા કરી લક્ષમાં લેવા.”

“ કોઈ ધર્મ માનનાર આખો સમુદાય કંઈ મોક્ષે જશે એવું શાસ્ત્રકારતું કહેવું નથી, પણ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરશે, તે સિદ્ધિસંપ્રાપ્ત થશે; માટે સ્વાત્માને ધર્મબોધની પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ. તેમાંનું એક આ સાધન પણ છે. તે પરાક્ષ અનુભવ્યા વિના ખંડી નાખવા યોગ્ય નથી.”

“ જો તમે પ્રતિમા માનનારા હો તો તેનાથી જે હેતુ પાર પાડવા પરમાત્માની આરા છે તે પાર પાડી લેવો; અને જો તમે પ્રતિમાના હિત્યાપદ હો તો આ પ્રમાણેને યોગ્ય રીત વિચારી જોજો. જાનેએ મને શત્રુ કે મિત્ર કંઈ માનવો નહીં. ગમે તે કહેનાર છે, એમ ગણી અથ વાંચી જવો.

“ મને સંસ્કૃત, માગધી કે કોઈ ભાષાનો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે પરિચય નથી, એમ ગણી મને અપ્રમાણિક કરાવશે તો ન્યાયની પ્રતિકૂળ જવું પડશે; માટે મારું કહેવું શાસ્ત્ર અને આત્મ-મધ્યસ્થતાથી તપાસશો.”

“ યોગ્ય લાગે નહીં, એવા કોઈ મારા વિચાર હોય તો સર્પ પૂછશો, પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી સંકાર્પ નિર્ભર કરી બેસશો નહીં.”

“ મોક્ષમાળા ”ના પાઠ ૧૨મામાં ઉત્તમ ગૃહસ્થ વિષે તથા પાઠ ૪૪મામાં ‘ સામાન્ય મનોરથ ’ નામના કાવ્યમાં તેમ જ પાઠ ૫૫મામાં સામાન્ય નિત્યનિયમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી પોતાના વિચારો ઠંઠઠ પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ પાઠ ૬૧ થી ૬૬ સુધીમાં ‘ સુખ વિષે વિચાર ’ લખી સંક્ષિપ્ત નવલકથાના રૂપમાં દારિકાના મહાધનાદય ધર્મમૂર્તિ આવક ગૃહસ્થનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. તેમાં આદર્શ ગૃહસ્થ પોતાની ચર્ચા વર્ણવે છે. તેમાંથી થોડું નીચે પ્રદર્શિત કર્યું છે, તે દરેક ગૃહસ્થે મનન કરવા યોગ્ય છે :

જાહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ જાહુ જોથી સાતા મોગરી શકે છે. લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ સદ્ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને જાહુ સારી અસર કરી છે. રાજ્ય સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છું.

“આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે. અને સામાન્ય વિચારે મને જાહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિ તેમ જ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે. પણ તત્ત્વદષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે જાણ અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી ત્યાં સુધી રાગદોષનો લાવ છે. જે કે તે જાહુ અંશે નથી પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાં સુધી તેમ થયું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પ્રિય જનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. માટે કેવળ નિર્મથ, જાણ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ, અલ્પારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું. ત્યાં સુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દષ્ટિએ વિચારતાં મારૂં પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ કયાં ગયું હતું ? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે, અને જ્યાં અવ્યાખ્યાધપણ નથી તે સંપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી.”

આ વિચારો શ્રીમદ્દનું આદર્શ જીવન સમજવામાં આવી નેવા છે. મુખ્યત્વે એ જ લક્ષ રાખી નિર્મથ દશા પ્રાપ્ત કરવી અને તેના વિચારવાળાને સહાયક થવું એવી લાવનાથી તેમનું પ્રવર્તન ગૃહસ્થ-અવસ્થામાં થયેલું તેમના પત્રરૂપ લેખો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

જાઈ સાથે મુંબઈમાં મોતીની વ્યાપારનો સંધો કરતો હતો. નાના જાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે મોટા જાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરવો. તેથી જે માસ જવાર દેશથી આવેલો તે જાઈને એક દલાલને કહ્યું કે જાઈ સારા પ્રામાણિક થોડા જતાવ. તેણે થોડાંને જોડો કરાવ્યા. તેમણે કમીને માસ ખરીદ્યો. નાણાં લઈને આરમ્બ પોતાને ઘેર ગયો. એવામાં તેના મોટા જાઈ મળ્યા તેમને વાત કરી. તેમણે જોનો માસ હતો તેનો હાગળ જતાવી કહ્યું કે આટલી કિંમત વગર માસ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે. અને આ તે શું કહ્યું ? તેથી તે ગજારાનો અને આમદ પાસે જઈને કરમરી પડ્યો અને કહ્યું કે આવી વ્યાપારમાં દુઃખની પડ્યો છું. થીમદે તેને કહ્યું કે આ તમારો માસ, એમ ને એમ પડ્યો છે. એમ કહી માસ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં મળી લાંબાં. જનણે કંઈ એટલો દયો જ નહીં એમ ગણી, પણો નદો થવાનો હતો પણ તે જતો દયો. એ આરમ્બ તેમને ખુદ ખુદા સમાન માનતો.

+ + + +

‘ગાંધીજી’ રાયચંદ્રજાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો ‘તરીકે’ ‘આત્મકથા’માં લખે છે : ‘તેમની સાથેનો એક મંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા દુઃખિસિંચ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સંભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને આ જનાવીને ‘રાતાં, આ વસ્તુનું’ પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના છવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો. એ મેં દર્શાવે વાંચેલું, તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદ્રજાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મદસ્તનું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાશાવ ? એ તે જાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં જાહેન હોત તો ? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી આ આપત તો ? એવી જાહેનો, એવી મોહરોમાં દૃષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે ? અને

ભાઈ સાથે મુજબમાં મોતીની આડતનો ધંધો કરતો હતો. નાના ભાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે મોટા ભાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરવો. તેથી જો માલ જહાર દેશથી આવેલો તે ભાઈને એક દલાલને કહ્યું કે કોઈ સારા પ્રામાણિક શેઠ જતાવ. તેણે શ્રીમદ્દનો ભેટો કરાવ્યો, તેમણે કસીને માલ ખરીદ્યો. નાણાં ભાઈને આરજ પોતાને ધેર ગયો. એવામાં તેના મોટા ભાઈ મળ્યા તેમને વાત કરી. તેમણે જોનો માલ હતો તેનો કાગળ જતાવી કહ્યું કે આટલી કિંમત વગર માલ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે. અને આ તે શું કયું? તેથી તે ગભરાયો અને શ્રીમદ્દ પાસે જઈને કરગરી પડ્યો અને કહ્યું કે આવી આકૃતમાં હું આવી પડ્યો છું. શ્રીમદ્દે તેને કહ્યું કે આ તમારો માલ, એમ ને એમ પડ્યો છે. એમ કહી માલ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં ગણી લીધાં. જાણે કંઈ સોદો કર્યો જ નથી એમ ગણી, ઘણો નફો થવાનો હતો પણ તે જતો કર્યો. એ આરજ તેમને ખુદ ખુદા સમાન માનતો.

+ + + +

ગાંધીજી 'રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો' તરીકે 'આત્મકથા'માં લખે છે : 'તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સલામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને આ બનાવીને પાતાં, આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમજનક દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો. એ મેં ક્યાંક વાંચેલું, તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદભાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મહત્વનું શું લાગે છે? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાલાવ? જો તે બાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં જહેન હોત તો? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી આ આપત તો? એવી બહેનો, એવી નોકરોમાં દૃષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે? અને

નારીજાતને બદલે એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત ? હું કહું છું તે વિચારજો.

‘રાયચંદલાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને એમનું વચન ઠોર લાગેલું, એનું સ્મરણ છે; પણ તે વચને મને લોહચુબની જેમ પકડ્યો. પુરુષ ચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હજાર ગણી ચડે ! પતિ-પત્ની વચ્ચે એકત્ર હોય એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકર-શેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ જળવવો પડે. મારે પત્ની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો ? પત્નીને વિષયભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે ઠપાં વફાદારી આવે છે ? હું જ્યાં લગી વિષય-વાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય ’ આ પ્રકારે ગાંધીજી બ્રહ્મચર્યની દિશાએ દોરાયા.

વળી ગાંધીજી ૧૫-૧૧-૧૯૨૧ના રોજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે અમદાવાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બોલે છે : “ રાયચંદલાઈ સાથેનો મારો પ્રસંગ એક જ દિવસનો ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૧ના જૂનની આખરે મુંબઈમાં ભિતરીને હું પહેલવહેલો જે ઘરમાં ગયેલો તે મને બરાબર યાદ છે. ડૉ. મહેતાએ ને ભાઈ રેવાચંકર જગજીવને મારી તેમની સાથે ઓળખાણ કરાવી. ત્યારથી એમના મરણાંત સુધી અમારો સંબંધ નિકટમાં નિકટ રહ્યો હતો. ઘણી વાર કડીને લખી મેં છું કે મેં ઘણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં મહત્ત્વ કયું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. ક્વાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું... ખૂન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરવો એ ક્વાધર્મ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. એ ધર્મનું તેમનાં પાસેથી મેં કુંડાં બરીને પાન કયું છે. તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે ‘પાસથી દોઈ બરછીઓ મોકલે તે સડો થકું પણ જગતમાં જે ભૂંડ, ભૂંડ, અત્યાચાર ચાલે રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહી

છે તેની ખરણી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારથી ઊઠળી રહેલા તેમને ઊઠળી જતાં મેં ઘણી વાર જોયા છે. તેમને આપ્ત જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણાં ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને જે ક્લેશ આપણને થાય છે. તેટલો ક્લેશ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતો.

કવિશ્રી કહેતા કે “જૈનધર્મ” જે શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તરવો જોઈને જગત ચકિત થાત. વાણિયાઓ તો જૈન ધર્મ તરવોને વગોવી રહ્યા છે.”

પોતાના બે વર્ષના (મુંબઈના) ગાઢ પરિચયમાં ગાંધીજીએ શ્રીમદ્દેને જે વૈરાગ્ય અને વીતરાગતાયુક્ત જોયેલા તેનું શબ્દચિત્ર એક કુશળ ચિત્રકારને જાણે તેવું આપે છે:—

૧. “અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્મથ જો ।
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો. અપૂર્વ”
૨. સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કહ્યે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ.”

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઢ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં કંચાંચે કૃત્રિમતા નથી. ખીજની ઉપર જાપ પાડવા સારું એક લીટી સ્વરખી લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હંમેશાં કંઈક ધર્મપુસ્તક અને એક ક્ષરી ચોપડી પડેલાં હોય.

એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચારો આવે તે લખી નાંખે.
કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય...

ખાતાં ખેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય
તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતમાં કોઈ પણ વૈભવને વિષે
તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો.
ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સદૌ પહેરણુ,
અંગરખું, ખેસ, ગરલસૂતરો કેંટો ને ધોતી, એ કંઈ બહુ સાફ કે
ઈર્ષ્યાજનક રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે ખેસવું, ખુરશીએ ખેસવું
જાને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ ખેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં
પણ પોતે વિચારમાં અસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો, અત્યંત તેજસ્વી:
વિહ્વળતા જરાએ ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરા
ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અશ્વીદાર નહિ, ચપટું પણ નહિ. શરીર
એકવક્રું, કદ મધ્યમ, વર્ણુ કામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના
કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થકિ નહિ.
ચહેરા હસમુખો ને પ્રકુદિત હતો, જેની હિપર અંતરાનંદની છાયા
હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો ગતા-
વતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે, એમ મને યાદ નથી. કાગળ
લખવા ખેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે.
હતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે
વાકચરયના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે.

આ વર્ણન મેં મીને વિષે સંભવે. બાલાડાંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી
નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના
પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હર કોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગને

જન્યુ ! જેને ન સમજાયું હોય અને પૂછે તેને ફરીથી સમજાવતા;
તેમ છતાં ન સમજાય તો કહેતા કે અગે કહીએ છીએ તે જરાજર
છે અને છેવટે એ પ્રકારે સમજાવે છટકા છે.

x x x x

ખંભાતવાળા ભાઈ ત્રિભોવનદાસ મુંબઈ જતા ત્યારે શ્રીમદ્ તેના
સમાગમ કરવા તેમને ઘેર જતા. એક વખત શ્રીમદ્ પોતાની પુત્રી
દાશીજીને ત્રણેક વર્ષની હતી, તેની સાથે ગમત કરતાં પૂછે છે :
“ તું કાશી છે ? ” દાશીજીને બોલી : “ હું કાશી છું. ” શ્રીમદ્
કહ્યું : “ ના તું આત્મા છે. ”

દાશીજીને કહ્યું : “ ના, હું તો કાશી છું. ” એવામાં ત્રિભોવન-
દાસ આવ્યા. તેમને શ્રીમદ્ કહ્યું કે “ આને ઉજી ત્રણ વર્ષ પછી પૂરાં
થયાં નથી. પોતાનું નામ “ કાશી ” પાડ્યું છે એવી સમજણ સંસ્કારો
તો થોડી મુદ્દતના છે; છતાં એને કહીએ છીએ કે તું આત્મા છે,
ત્યારે કહે છે ના, હું તો કાશી છું. આવી ગામદશા છે. ”

x x x x

દિગંજર પંડિત શ્રી ગોપાળદાસજી જરૈયાએ શ્રીમદ્ દિગંજર
મંદિરમાં સ્વાધ્યાય કરતા હતા ત્યારે, વિનંતી કરેલ કે “ ગોમદેસાર ” ના
અનુવાદમાં જે ત્રુટિઓ જણાય છે, તે પૂરી કરી દેશો ? ”

શ્રીમદ્ ઉત્તર આપ્યો : “ અગે તો શાસ્ત્ર માત્ર આત્માને
અર્થે વાંચીએ છીએ. ”

x x x x

માંડવી દેરાસરમાંથી “ લોકપ્રકાશ ” અને “ ધોડશક ” મગાવી
ચારેક દિવસમાં હસ્તલિખિત તે મોટા ગ્રંથો વાંચી તેની પાનવાર
વિગત કહી જતાવતા.

x x x x

એક દિવસ મુંઝઈ તારદેવને રસ્તે ફરવા ગયેલા; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં અંચનું નામ, તેના કર્તાનું નામ, તે અંચનો પ્રથમ શ્લોક અને છેલ્લો શ્લોક; પછી ખીજા અંચનું નામ આદિ એમ એક ક્લાક કર્યા ત્યાં સુધી બોલતા જ ગયા.

X

X

X

શ્રીમદ્ મુંઝઈ વ્યાપારમાં બેડાયા ત્યારથી લાખીદારો સાથે ક્રમ પ્રવર્તવું તેનો નિર્ણય તેમણે કરી રાખેલો. તે તેમની રાજનીશી (સં. ૧૯૪૬ની)માં છે, તે સર્વ સમાજને આદર્શ રૂપ છે, તેમ જ નિવૃત્તિપરાયણ જીવનનો લક્ષ સાચવી રાખીને જેવી રીતે વ્યાપારમાં અપલાવેલું અને આદર્શને અખંડિત રાખેલો તે દર્શાવે છે :—

૧ “કાઈના પણ દોષ જો નહિ. તારા પોતાના દોષથી જો ને થાય છે તે થાય છે એમ માન.”

૨ તારી (આત્મ) પ્રશંસા કરીશ નહિ; અને કરીશ તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩ જેમ ખીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્તણૂક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહિ મળે, વા વિદ્ય નડશે, તથાપિ હૃદ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમ પર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪ તું વ્યવહારમાં જેનાથી બેડાયો હો તેમનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂળ આવે તો તેમ; નહિ તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કાઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહિ પહોંચાડું. તમે મારા સંબંધમાં ખીજા કંઈ કલ્પના કરશો નહિ. મને વ્યવહાર સંબંધી અન્યથા લાગણી નથી તેમ હું તમારાથી અન્યથા વર્તવા ઈચ્છતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ કંઈ મારું વિપરીતાચરણ મન વચન કાયાએ યથું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહિ કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ. તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું

નિગમિતમાની રહેણ. મારી અગ્ને માર મને લખે આપણે તે મને
 કરીશ. મારું આપણે ત્યાં સુધી રહેને પણ તમારો દેવ તો તમારો
 સંપત્તિ રહે પણ જાતની અન્યથા કમપના કરીશ નહિ. તમને રાઈ
 જાતની શંકા માગ તો મને જાણાવશે. તો તમારો જવકાર માનીશ.
 અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં હોય તો મોન રહીશ,
 પરંતુ અસાધ્ય જોવીશ નહીં. માત્ર તમારી પામેલી એટલું જ છૂટું
 છું કે કોઈ પણ પધારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ
 કરશો નહીં; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્તવું, તેમાં મારે કંઈ પણ
 અધિક કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિ-શ્રેણીમાં વર્તવા
 દેતાં, કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ દ્રંધ કરશો નહીં; અને દ્રંધ કરવા
 ને તમારી ઇચ્છા હોય તો ખગીત કરીને મને આગળથી જાણવી
 દેજો. તે શ્રેણીને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે જોઈ હું
 યોગ્ય કરી લઈશ. મારું આલતાં સુધી તમને દુર્ભાસ નહીં અને છેવટે
 એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અગ્રિય લશે તોપણ હું જોમ જાનશે તેમ
 જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ પણ જાતની હાનિ કર્યા
 વગર જનતો લાજ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેથી
 ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ.”

શ્રીયુત માણેકલાલ શ્રેલાલાઈ શ્રીમદ વિશે લખે છે કે અમારી
 લાભીદારીનાં કેટલાંક વર્ષ તો સાહસિક વ્યાપારના ખેડાણમાં ગયેલાં;
 અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર અને વ્યવહારકુશળતા એવી ઉત્તમ
 હતી કે અમે વિલાયતના કેટલાંક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા
 હતા; તેઓ અમારી કામ લેવાની પદ્ધતિથી દેશીઓની કાબેલિયત
 માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની કૃત્તીરૂપ ખડું
 કહીએ તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર હતા.

અમદાવાદના ઝોળખીતાઓમાંથી યથાર્થ ઝોળખનાર

મુંબઈથી વવાણિયા જતાં શ્રીમદ્ સં. ૧૮૪૩માં શેઠ પાનાચંદ અવેરચંદનાગને ત્યાં અમદાવાદ જીતયાં હતા. તે શેઠના એક માણસને સાથે સર્થ મદલોચંદ જેચંદની પેઢીએ તેઓ ગયા હતા. તે માણસે શ્રીમદ્ની ઝોળખાણુ શેઠ જેસંગભાઈ ઉજ્જમશીભાઈ તથા તેમના વડીલ સહેરાભાઈ તથા રંગજીભાઈ વગેરેને આપી કે આ મહેમાન આપણા સ્વધર્મી છે અને વિદ્વાન દવિ છે. તે વખતે વગાના દારવારી લીલાધરભાઈ વડીલ ત્યાં બેઠા હતા. તેમણે શ્રીમદ્ની પાસે એક કાવ્ય રચવાની માગણી કરી; એટલે શ્રીમદે મનમાં એક કાવ્ય રચી સામા માણસને ખાનાં પાડેલો દાગળ આપી તેમાં આડઅરળા ખાનામાં અક્ષરો લખાવ્યા અને જાણ ખાનાં પુરાઈ જતાં અનુક્રમે વાંચતાં એક સુંદર કાવ્ય થયું. તે વાંચી સર્વને આનંદ થયો હતો.

'મોક્ષમાળા' જપાવવા માટે શ્રીમદ્ સં. ૧૮૪૪માં ફરી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પણ પ્રથમ શેઠ પાનાચંદ અવેરચંદને ત્યાં જીતયાં હતા, પછી ટંકચાળમાં શેઠ હિમાલાઈને ઘેર રજા હતા. શેઠ જેસંગભાઈ ઉજ્જમશીભાઈના સ્નેહી મોરખીવાળા વિનયચંદ પોપટલાલ દક્ષતરીનો દાગળ સર્થ શ્રીમદ્ શેઠ જેસંગભાઈ પાસે આવ્યા હતા. તે લલામણુ-પત્ર-અનુસાર 'મોક્ષમાળા' જપાવા પછી તેની અમુક પ્રતો લેવા વગેરેની મદદ તેમણે યથાયોગ્ય કરી હતી. તેમના હિતારે શેઠ જેસંગભાઈ ધણી વખત રાત્રે જતા. શ્રીમદ તેમના મનની વાતો જાણીને પ્રગટ દેહેતા તેથી તેમને તથા સમાગમમાં આવનારને આશ્ચર્ય લાગતું અને વિદ્વાન મોટા માણસ છે એમ જાણી શકેલા. પણ આત્મકલ્યાણની ભૂખ તે વખતે લાગેલી નહિ તેથી યથાર્થ ઝોળખાણુ થયેલું નહિ. બહારની આડત સાથે વિશેષ સંજોગ દોવાથી પ્રસંગોપાત્ત શેઠ જેસંગ-

અર્થે પદમામ કર્તુ પારી. અને નિર્મલ બાળી મળી તેથી તેમના
નાના માર્ગ શ્રી જૂઠાભાઈને તેમના સ્વામીનામાં સમારવ કરી હતા. શ્રી
જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ની પાસે સંપન્ના. તેથી તેમને શ્રીમદ્નો વિશેષ પરિ-
ચય થયો અને પુર્વના મંદિરનાને લાગે પાદ બાળબાળ મણુ; અને
શ્રીમદ્ પાસે તેમના પૂજ્યમાન વધવા સંગે, આ વખતે શ્રી જૂઠાભાઈ
સાથે શ્રીમદ્ તેમની દુકાને ગાળી વળવા જવા, ખેડતા અને બોમ્બેના
મનની વાતો જાણી જોવા તેથી તેમને વિનંદિ બિપજ્જી.

શેઠ દસપત્તભાઈ બામુભાઈને શ્રીમદ્ એ અરસામાં અપમાન
કરી ગતાવ્યાં હતાં. તે જોઈને તમા દરજાજના પરિચયથી આત્મ-
પ્રવાચની બાપ પાડાયા શ્રી જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્ના સમગ્રદક્ષીનાદિ
અંતરગુણોની પમાર્થ બાળબાળ મંગેલી; તેથી તે શ્રીમદ્ના બહુ બહુ
શુણમામ કરતા.

એક વખત શેઠ દસપત્તભાઈનો પુસ્તક ભંડાર જોવા શ્રીમદ્
શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે પધારેલા તે વિશે શ્રી જૂઠાભાઈએ શેઠ જેમંમભાઈને
વાત કરેલ કે શ્રીમદ્ પુસ્તકોનાં પાનાં માત્ર ફેરવી જતા અને તે
પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી જતા.

વવાણિયા જઈ આવી ફરી મં. ૧૯૪૫માં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫
સગભગ શ્રીમદ્ અમદાવાદમાં પધાર્યા હતા. તે વખતે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ
તેમની પાસે જ્ઞાનવાર્તા કરવા આવતા. તે વખતે સાખી દિવાળીનાઈ
ત્યાં હતાં; તેમની સાથે શ્રી જૂઠાભાઈ અને તેમના દાદા દર્મચંદભાઈ
સમક્ષ જ્ઞાનઅર્થે પ્રશ્નોત્તર થતા. શ્રી જૂઠાભાઈના ગાઠ પરિચયમાં
આવ્યા પછી શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવતા ત્યારે તેમને ત્યાં જ જીતરતા.
શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરળીમાં દોઢ બે માસ રહેલા; એક વખત
શ્રીમદ્ની સાથે ભરચ પણુ ગયેલા. પત્રવ્યવહાર પણુ ધર્મનિમિત્તે તેમને
પરસ્પર થતો. શ્રી જૂઠાભાઈની શરીરપ્રકૃતિ આ અરસામાં માંદગી
લીધે બહુ નરમ રહેતી, અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પણુ વર્ધમાન થતી જતી હતી.

ખંભાતથી ભાઈ અંગાસાસ સાસયંદ અને એકબે ભાઈઓ દોઈ સગન પ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા, તે સરખી ઉગમરના હોવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં જતા. વરધોડા નીકળવાનો હતો ત્યારે ભાઈ અંગાસાસ વગેરે શ્રી જૂઠાભાઈને બોલાવવા આવ્યા કે ચાલો વરધોડામાં જઈએ. તે સાંભળી પુવાન વય છતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવત શ્રી જૂઠાભાઈને તે ગરબુ નહિ અને શ્રીમદ્ વિષે કંઈ વાત તેમને કહેવાની જિમ્મિયઈ બાવી પણ પાછું મન ખેંચી કઈ એટલું બોલ્યા કે ક્યાં પ્રતિજ્ઞા કરું ? તે સાંભળી તે ભાઈઓએ પૂછ્યું કે શું કહે છે ? અમને સમજાવું નહિ. તેમના વૈરાગ્યની છાપ તે ભાઈઓ ઉપર પણ પડી તેથી તે તેમની પાસે તેમને કહેવાનું હોય તે સાંભળવા બેઠા. શ્રીમદ્ સંજ્ઞાથી શુદ્ધમામ તેમણે ક્ષી અને તેમના આવેલા પત્રો તેમને વંચાવ્યા. તે વાંચી તે સંસ્કારી ભાઈઓને પણ શ્રીમદ્નાં દર્શન સમાગમની અભિલાષા થઈ. તેથી તે પત્રોની નકલો તેમણે ઉતારી લીધી અને શ્રીમદ્ને ખંભાત પહોંચવા વિનંતિ પત્રથી કરી. સગનનિમિત્તે અમદાવાદ આવેલા છતાં શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમે તેમને ધર્મની સગની સાચી ગઈ.

શ્રી જૂઠાભાઈનું શરીર સં. ૧૯૪૫-૪૬ એ છેલ્લાં બે વર્ષ રોગગ્રસ્ત રહેતું. તે પ્રસંગે શ્રીમદે લખેલા અનેક પત્રો ધર્મધ્યાન પ્રેરનારા તેમને જાહેર સામદાયક નીવડ્યા હતા અને પરિણામે " મોક્ષમાર્ગને કે એવું સમ્યક્ત્વ " તેમના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું.

શ્રી જૂઠાભાઈના અવસાન સંજ્ઞાથી સં. ૧૯૪૬ના વૈશાખ વદ છતાં રોજ શ્રીમદ્ લખે છે : " આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી જો મારું લિંગદેહજન્યગાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય, યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઈ અસાડ સુદી ૯ શુક્રની રાત્રે સમાધિચીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે."

અવસાન સંજ્ઞાથી શ્રી જૂઠાભાઈને કહેવા ભાઈ જનનલાલ ખેચરલાલને શ્રીમદે અગાઉથી લખેલું હતું. શ્રી જૂઠાભાઈની વૈરાગ્યદશા

દુકાને બેઠેલા હતા. સોલાગ્યભાઈ આવતાં પહેલાં તેમણે પાતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી જાણ્યું કે સોલાગ્યભાઈ નામના માણસ ‘ખીજ-જ્ઞાન’ની વાત બતાવવા આવે છે. તેથી એક કાગળની કાપલી ઉપર તે જે કહેવા ધારતા હતા તે લખી ગાદી પાસેના ગલ્લામાં કાપલી મૂકી. સોલાગ્યભાઈ આવ્યા એટલે શ્રીમદ્ બોલ્યા : ‘આવો, સોલાગ્યભાઈ.’ સોલાગ્યભાઈને નવાઈ લાગી કે મને એ જાણખતા નથી, અને નામ દઈને ક્યાંથી બોલાવ્યો ? પરંતુ તે કંઈ પૂછે તે પહેલાં શ્રીમદે કહ્યું : “આ ગલ્લામાં એક કાપલી છે તે કાઢીને વાંચો.”

સોલાગ્યભાઈએ કાપલી કાઢી વાંચી જોઈ તો તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમને જે વાત કહી હતી તે બધાંનું લખાણ જોઈ તેમને એમ થયું કે આ કાંઈ અલૌકિક જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષ છે. એમને મારે શું બતાવવાનું હોય ? મારે જીવદું તેમની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું. પરંતુ તેમના જ્ઞાનની વિશેષ પરીક્ષા કરવા તેમણે શ્રીમદને પૂછ્યું : “સાચલામાં અમારા ઘરનું ખારણું ક્યા દિશામાં છે ?” શ્રીમદે અંતરજ્ઞાનથી જાણી યથાર્થ ઉત્તર દીધો એટલે સોલાગ્ય-ભાઈએ કહ્યું કે આપનું જ્ઞાન સાચું છે.

આ પ્રથમ પ્રસંગથી સોલાગ્યભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે પૂજ્યભુદ્ધિ થઈ હતી. પણ કુખરશી ગોસળીઆ કરીને એક યોગના અભ્યાસીની તેમને સોળત હતી અને તેમના કેટલાક અમલદાર તથા વાંતચીતથી તેમના ઉપર ચોટ થયેલી હતી. પરંતુ શ્રીમદ્ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર ધણો રહ્યો અને પૂજ્યભુદ્ધિ વર્ધમાન થઈ. પતિવ્રતા જેટલી તેમની પરમભક્તિ થતાં ગોસળીઆ પ્રત્યેની માન્યતા દૂર થઈ એક સત્ય શરણુ તે પામ્યા હતા.

જેટલી વખતે શ્રીમદ્ સાયલે પધાર્યા હતાં ત્યારે તેમને વળાવવા જતાં નહીં રસ્તામાં આવી. તે વખતે સૂર્યોદય વેળાએ શ્રી સોલાગ્ય-ભાઈએ જણાવ્યું : “જીગતા સૂર્યની સામે, નહીની સામે, સત્પુરુષની સામે આ સોલાગ્યને આપના સિવાય ખીજું રટણ ન હોય.”

એક પત્રથી શ્રી સોલાગ્યભાઈ મં. ૧૯૫૩ ને ૧૪ ને રવિવારે શ્રીમદ્ને લખી જણાવે છે :

“ આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું...હવે આ પામર સેવક હિપર બધી રીતે આપ કૃપાદષ્ટિ રાખશો...દેહ ને આત્મા જુદા છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચૈતન્યનો લાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ દિન આઠ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચરથી ખેંદાટ જુદા દેખાય છે. અને રાતદિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે; એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે.

“ ગોસળીઆ વિષે જે કંઈ આસ્થા હતી તે બિલકુલ નીકળી ગઈ છે. તો હવે વખતોવખત બોધ આપવાના પત્રો આપ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે લખી મને મોટી પાયરીએ ચઢાવશો.

“ વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે થોડા વખતમાં આપના બોધથી અર્થ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.”

શ્રીમદે છેવટે ત્રણ પત્ર શ્રી સોલાગ્યભાઈ હિપર લખેલા ‘ શ્રીમદ્ રાજયંત્ર ’ ગ્રંથમાં આંક ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧ રૂપે છપાઈ ગયા છે. તે સમાધિમરણને ઇચ્છનાર દરેક મુમુક્ષુએ વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્થ શ્રી સોલાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના ને ૧૬ વદ ૧૦ને દિવસે છૂટ્યો હતો. તે વિષે જણાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે :

“ જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દદ ગોઠથી એકપણની પેઠે વર્તે છે. જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને કુર્ષ્ણ એવી નિશાળ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત ઠહું છે, એમાં સંશય નથી.

શ્રી હરખચંદળ મહારાજને 'ભવસ્થિતિ' સંગંધી શ્રી લક્ષ્મણએ પ્રશ્ન પૂછે એ પણ્ય સંતોષકારક ઉત્તર નહીં મળેલો. શ્રીમદ્ની આવવાની વાત સાંભળવાથી તેમનું ચિત્ત તેમને મળવા તલસી રહ્યું હતું. તેવામાં સં. ૧૯૪૬માં શ્રીમદ્નું ખંભાતમાં પ્રથમ પધારવું થયું. શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જ તે જિતયાં હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પોતાના પિતા લાલચંદની સાથે શ્રીમદ્ને અપાસરે તેડી ગયા. શ્રીમદે અવધાન કરવા છોડી દીધાં હતાં પરંતુ લાલચંદભાઈ તેમ જ શ્રી હરખચંદળ મહારાજના આગ્રહથી અપાસરામાં તે દિવસે શ્રીમદે અષ્ટાવધાન કરી જતાવ્યાં. સર્વ સાધુવર્ગ વગેરે શ્રીમદ્ની વિદ્વતા અને અદ્ભુત શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

ખીજે દિવસે શ્રીમદ્ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શ્રી હરખચંદળ મહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ કાળમાં ક્ષાયક સમકિત હોય કે નહીં? ત્યારે મહારાજે ના પાડી તેથી શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું : “કાઈ શાસ્ત્રમાં છે?” શ્રી હરખચંદળ મહારાજે કહ્યું : “દશમા ઠાણાંગમાં ક્ષાયક સમકિત ન હોવા વિષે છે.” શ્રી લક્ષ્મણએ ઠાણાંગ સૂત્ર આપ્યું. તે તપાસતાં તેમાંથી એ વાત મળી નહીં; શ્રીમદે દશમા ઠાણાંગનો ભાવ વાંચી સંભળાવ્યો. તે સાંભળતાં સર્વેને શાંતિ જીવળ અને તેમની વિદ્વતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ને શ્રી લક્ષ્મણએ ઉપર મેડે પધારવા વિનંતિ કરી અને શ્રી હરખચંદળ મહારાજને પૂછ્યું : “હું તેમની પાસેથી કંઈ અવધાનું?” શ્રી હરખચંદળ મહારાજની આગ્રા મળી એટલે શ્રી લક્ષ્મણએ ઉપર જઈ શ્રીમદને નમસ્કાર કર્યા. શ્રીમદે નમસ્કાર નિવારણ કરવા છતાં તેમણે ઉમંગથી ઉત્તમ પુરુષ જાણી અટક્યા વગર નમસ્કાર કર્યા.

આ સામાન્ય લાગતો પ્રસંગ, અનેક જીવોનાં જીવન પલટાવનાર અસત્યમાંથી સત્યમાં લાવનાર, અનેક પ્રકારના આગ્રહરૂપી આડા-ટેકરા એળંગાવી વિદ્યાધરના વિમાનમાં પ્રવેશ કરાવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી આકાશમાં વિહાર કરાવનાર, ચમત્કારી ક્રાંતિકારક હતા.

.

2

.

સ્વામીજીએ કહ્યું : “ આપને દુઃખીને અતિ ઠપ્પેમ આવે છે; અને જ્યારે અમારા પર્તિવારના પિતા દેા એટલો બધો ભાવ આવે છે, કોઈ પ્રકારનો ભાવ રહેતો નથી; આપને જ્ઞેતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે.”

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું : “ તમે અમને સાચી જોખખ્યા ? ”
સ્વામીજીએ કહ્યું : “ અંબાલાલભાઈના કહેવાથી આપના સંબંધી જ્યુવામાં આવ્યું. અમે અનાદિ કાળથી રાખડીએ છીએ, માટે અમારી સંભાળ લેા.”

શ્રીમદે ‘ સુવગડાંગ ’ સૂત્રમાંથી ચોક્કસ વિવેચન કયું ” અને સત્ત્વ ભાષા વગેરે વિશે જોધ કર્યો. સાત દિવસ સુધી શ્રીમદ્ બંભાત રજા ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી સ્વામી રોજ શ્રીમદ્ના સમાજમ અર્થે શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતા.

એક દિવસે શ્રી હરખચંદ્ર મહારાજે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું કે તમારે શી વાત યાદ છે ? શ્રી લલ્લુજીએ દૂંકામાં એટલું જ કહ્યું : “ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને કરવાનું કહે છે.” શ્રી હરખચંદ્ર બોલ્યા : “ પહેલે સગળાત કહતા યા, અજ કુછ નહીં કહતા.”

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદ્ને જણાવ્યું : “ મેં સાધનસંપન્ન કુર્કુળ, વેલવ, વૃદ્ધ માતા, બે બેરી, એક પુત્ર આદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી છે.”

તે ત્યાગનો ગર્વ ગાળી નાખવા શ્રીમદ્જી તફ્ફીને બોલ્યા : “ શું ત્યાગ્યું છે ? એક ઘર છોડી કેટલાં ઘર (આવકોનાં) ગળે નાખ્યાં છે ? એ બે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી કેટલી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દષ્ટિ કરે છે ? એક પુત્ર ત્યાગી કેટલાં છોકરાં પ્રત્યે પ્રીતિ યાદ છે ? ”

આ સાંભળી શ્રી લલ્લુજીને પોતાના દોષો પ્રગટ દેખાયાથી એટલી બધી શરમ આવી ગઈ કે જ્યારે જમીન ભાગ આપે તો જમીનમાં ચમાઈ જઈ, એવી નમ્રતા પ્રગટતાં તેમણે કહ્યું : “ હું ત્યાગી નથી.” ત્યાં તો શ્રીમદ્જી બોલ્યા : “ મુનિ, હવે તમે ત્યાગી છો.”

એક દિવસ શ્રી લક્ષ્મણ સ્વામીએ શ્રીમદ્દને કહ્યું : “ હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષ થી એકાંતર ઉપવાસ (એક દિવસ ઉપવાસ ને એક દિવસ ખાવું એમ) કરું છું અને કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરું છું. છતાં માનસિક પાલન ખરાબ થઈ ચકતું નથી.”

શ્રીમદ્દે કહ્યું : “ લોકદષ્ટિએ કરવું નહીં; લોકદેખામણ તપશ્ચર્યા કરવી નહીં. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય, તેમ જ જીભોદરી તપ (પેટ જીભ રહે તેવું, ખૂબ ધગઈને ખાવું નહીં) થાય તેમ આહાર કરવો; સ્વાદષ્ટિ ભોજન હોય તે ખીજને આપી દેવું.

સ્વામીએ ફરી પૂછ્યું : “ હું જે જે જોઉં છું તે બ્રમ છે, જુદું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું.”

શ્રીમદ્દે કહ્યું : “ આત્મા છે એમ જોયા કરો.”

શ્રી અંબાલાલભાઈ, ભાઈ ત્રિભોવનભાઈ આદિ અનેક ભાઈ-એને ખંભાતમાં શ્રીમદ્દનો સમાગમ થયેલો અને ધર્મજિજ્ઞાસા જાગ્રત થયેલી, તેથી શ્રીમદ્દને મુખઈ જવું થયું તોપણ પત્રવ્યવહારથી તે ધર્મજિજ્ઞાસા પોષતા રહેતા હતા.

૧૫

‘સમક્રિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે’

“ અંતરંગ ગુણ ગોઠડી રે, જનરંજનો રે લાલ;

નિશ્ચય સમક્રિત તેહ રે, દુઃખલંજનો રે લાલ.

વિરલા ધોઈક જાણશે રે, જનરંજનો રે લાલ;

તે તો આગમ અછેહ રે, દુઃખલંજનો રે લાલ.”

શ્રી યશોવિજયજી.

‘પાયોનિયર’ પત્રમાં શ્રીમદ્દના જીવનની રૂપરેખા છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

“ જ્યારે શ્રીમદ્ ૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે ધધામાં પ્રયાણ કર્યું; અને ધણા દૂર વખતમાં એક બાહોશ ઝવેરી તરંગિની નામના મેળવી. વધતા જતા વ્યાપારની ઉપાધિઓમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના પોતાના પ્રિય અભ્યાસમાં તેઓએ ખસેલ આવવા દીધી નહિ. પોતાના ઉદ્યોગરત જીવનમાં ચૂપકીદીથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા હતા. તેમ જ હંમેશાં પુસ્તકોમાં ગૂંથાયેલા રહેતા હતા. વળી વર્ષમાં ફેરલાક મહિનાઓ તો પોતે મુંબઈ છોડી ચાલ્યા જતા અને પોતાની પેઢીએ કહી જતા કે જ્યાં સુધી પોતે લખે નહિ, ત્યાં સુધી કાંઈએ તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવો નહિ. ગુજરાતનાં વનોમાં તેઓ એકાંતવાસ ગાળતા અને ત્યાં રહી ચિંતવન અને યોગોમાં દહાડા અને અઠવાડિયાં વ્યતીત કરતા. તેઓ રખેને પોતે ઝાળખાઈ જાય ચાલવા પોતાના સ્થળની ખજાર પડી જાય તેવી ધાસ્તીથી ધણા ગ્રુપ્ત રહેવાનો હંમેશાં પ્રયાસ કરતા. છતાં તેઓ વારંવાર ઝાળખાઈ જતા અને લોકોની મોટી સંખ્યા તેમના ઉપદેશ અને શિક્ષાવચનો શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તેમની પાછળ આવતી.”

‘ પાતાંજલ યોગદર્શન,’ ‘ આત્મપુરાણ ’ આદિ વેદાંત અને યોગદર્શનનાં શાસ્ત્રોમાં અને બાઈબેમાં પણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ શબ્દોથી ભ્રાંતિ રહિત આત્મસાક્ષાત્કારદશાનાં વર્ણન તથા માહાત્મ્ય દર્શાવેલાં છે.

જીનદર્શનમાં તો સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મ કે ધર્મક્રિયાની વધાર્થ ચર્યાત અંકાઈ છે. જન્મમરણરૂપ પરિભ્રમણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના ટળે નહિ એમ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. અને તેટલું માહાત્મ્ય ‘ સમયસાર ’ આદિ ગ્રંથોમાં અપૂર્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શ્રી દેવચંદ્ર મહેરાજે પણ માયું છે :

“ સમકલિત નવિ લઘુ ૨, એ તો રૂઢો અતુર્ગતિ માંદે.”

શ્રી વ્યસોવિજયજી હિપાખ્યાય પછી કહે છે :

“ જ્યાં સગે આતમદ્રવ્યનું, ક્ષણે નવિ અવ્યયું;

તિહાં સગે ગુણદાણું ભણું, કેમ આવે તાવ્યું—

આતમ તત્ત્વ વિચારીયે.”

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા પછી પ્રભાતિયામાં કહે છે :

“ જ્યાં સગી આતમોત્તરવ ચિન્થો નહીં, ત્યાં સગી સાધના સર્વજૂડી.”

કોઈક વિરલા મહાભાગ્યચાળી પુરુષો આ સમ્યક્દર્શન કે આત્મગાનની દૃશ્ય પ્રાપ્તિ શકે છે. શાસ્ત્રો પોષકારી પોષકારીને કહે છે કે સમ્યક્દર્શન સહિત નરકાવાસ સારો, પણ સમ્યક્દર્શન વિના સ્વર્ગનાં હિતમ સુખ પણ ગજસ્નાન જેવાં નિરર્થક છે. એક ક્ષણ પણ જેને સમ્યક્દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે એવો સિદ્ધાંત છે, સમ્યક્દર્શન પ્રમટ થવાથી આત્માના સર્વ ગુણો સદ્ગુણરૂપે પ્રકાશે છે એટલે કે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ગાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે; અને ગમે તેટલું ગાન, ચારિત્ર કે શ્રદ્ધા હોવા છતાં સમ્યક્દર્શનને અભાવે તે મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા ગાન અને મિથ્યા ચારિત્રરૂપે કહેવાય છે અને સંસાર-પરિભ્રમણનો તેથી પાર આવતો નથી.

“ આચારાંગ ” નામના જૈનસૂત્રમાં કહ્યું છે : “ જં સમંતિ પાસહ તં મોર્ણંતિ પાસહ ”—જ્યાં સમક્રિત એટલે આત્મગાન છે ત્યાં મુનિપણ જાણે.

શ્રીમદે સં. ૧૯૪૬ ના પોપ માસમાં અંગત નોંધપોથીમાં લખ્યું છે :

“ આવા પ્રકારે તારો સમાગમ અને શા માટે થયો ? કયાં તારું ગુપ્ત રહેલું થયું હતું ? સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ.”

તેવી જ રીતે સં. ૧૯૪૭ના દાર્તિક સુદ ૧૪ના એક પત્રમાં શ્રીમદે કહે છે :

અંતર આશય તે પ્રાગે મુખ્યપણે આત્માને જાણે આ શ્લેષે દોષ તો તે અગે દોષશું એમ અમને દૃઢ કરીને બાસે છે, કારણકે અમારું અનુભવમાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતમાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે અગે તેના અનુયાયી ખરેખરા છીએ, ચાચા છીએ.

“સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા બાળીએ છીએ; અને તેવો અનુભવ છે.”

એ જ વર્ષના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ સમ્યગ્દર્શનનાં બે સ્વરૂપ કહે છે :

“આત્મા” જે પદાર્થને તીર્થ”કરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તેજ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ બાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થ”કરનો અભિપ્રાય છે.

“એવું સ્વરૂપ જેને બાસ્કું છે તેવા પુરુષને વિષે નિઃકામ શ્રદ્ધા છે જેને તે પુરુષને બીજરુચિ સમ્યક્ત્વ છે.”

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાનું મુખ્ય કારણ જણાવતાં શ્રીમદ્ એ જ વર્ષમાં લખે છે :

“જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. યાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પામ્યો નથી. જે જીવ યાનીના અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે, તે જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

“અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તો હાનિ નથી માત્ર અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને વિષે આંતિ થાય, શૂલ થાય તે હાનિ છે. જે પરમ એવું યાનીનું સ્વરૂપ બાસ્કમાન થયું છે, તો પછી તેના માર્ગને વિષે અમુક મે જીવનું પ્રવેશપણું થાય એ સરળ પ્રકારે સમજાય એવી વાર્તા છે.”

શ્રીમદ્ની પ્રશ્નિપાત સ્મૃતિ :

જઈને જોઈ તો ખરો કે તે શું કરે છે? એમ ધારી દાદરમાં જઈને ગુપ્ત રીતે કોઈકું કરી જોયું તો ખંતે મુનિઓ નમસ્કાર કરતા હતા. તેથી તેમની વાત ખંભાત જઈ જાહેર કરવી એવા તરંગમાં ચઢી તે નીચે જઈ બેઠા. થોડી વારે શ્રી દેવકરણજી પણ નીચે ગયા અને શ્રી લક્ષ્મણ ઉપર રહ્યા. તેમને શ્રીમદે પૂછ્યું : “ શ્રી દેવકરણજી આવ્યા અને ખીજા મુનિ કેમ ન આવ્યા? ” શ્રી લક્ષ્મણએ કહ્યું : “ તેની દષ્ટિ સહજ વિષમ છે એટલે ઉપર લાવ્યા નહીં.” પછી શ્રીમદ્ નીચે જીતયાં અને શ્રી ચતુરલાલજી પાસે જઈને બેઠા અને શાંતિપૂર્વક કહ્યું : “ મુનિ, અમારે તો તમે અને એ ખંતે સરખા છે; સર્વ પ્રત્યે અમારે સમદષ્ટિ છે. તમે પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્ત સાચવી રાખજો. તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સાર છે.” આટલા જ સમાગમથી શ્રી ચતુરલાલજીની વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ અને વિષમ દષ્ટિ દળાને આસ્થા થઈ.

ખીજો દિવસે શ્રીમદ્નું મુંગઈ જવું થયું અને થોડા દિવસ પછી મુનિઓને સુરતમાં ચાતુર્માસ નક્કી થયેલું હોવાથી તે સુરત પાછા આવ્યા. સુરતના એક લક્ષ્મણાઈ ઝવેરી દશગાર માસથી માંદા રહેતા અને શ્રી લક્ષ્મણને પણ દશગાર માસથી તાવ આવ્યા કરતો. કોઈ દવાથી ફાયદો ન થયો અને મંદવાડ વધી ગયો. ઝવેરી લક્ષ્મણાઈને દેહ છૂટી ગયો અને શ્રી લક્ષ્મણ સ્વામીને પણ ચિંતા થવા લાગી કે વખતે દેહ છૂટી જશે. તેથી પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્જીને તેમણે ઉપરાઉપરી પત્રો લખીને વિનંતિ કરી : “ હે ! નાથ, હવે આ દેહ ગયે તેમ નથી, અને હું સમક્ષિત વિના જઈશ તો મારો મનુષ્યલવ વૃથા જશે. કૃપા કરીને મને હવે સમક્ષિત આપો.” તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે અનંત કૃપા કરીને “ છ પદનો પત્ર લખ્યો; અને સાથે જણાવ્યું કે દેહ છૂટવાનો ભય હતો નથી. શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા ત્યારે તે ‘ છ પદ ’ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લક્ષ્મણને સમજાવ્યો અને પત્ર મુખપાઠે કરી વારંવાર વિચારવાની તેમને ભલામણ કરી હતી.

અને વ્યાખ્યાન કરતા. શ્રોતાઓ શ્રી લક્ષ્મણ પાસે નીચે આવીને
બહુ પ્રશંસા કરતા કે શ્રી દેવકરણજી મહારાજે આજે તો બહુ સારું
વ્યાખ્યાન આપ્યું. પરંતુ શ્રી દેવકરણજી નીચે આવે ત્યારે શ્રી
લક્ષ્મણ કહેતા કે આજે વિશેષ અભિમાન હતું; જ્યાં કરી રહ્યા
પછી કહેતા કે તમે તરંગ કરો છો. શ્રી દેવકરણજી કંઈ ઉત્તર
આપતા નહિ; પણ જ્ઞાનમંદ સુરત પધારવાના હતા તે વખતે પૂજવાનું
તેમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું.

એક દિવસે શ્રીમદ્ સુરત પધારેલા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા.
તે વખતે શ્રી દેવકરણજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો : “ શ્રી લક્ષ્મણ મહારાજ
મને, વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન હતું” કહે છે, જ્યાં
કરું છું તેને તરંગરૂપ કહે છે, તો શું વીતરાગ પ્રશ્ન એમનું કરેલું
સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે ? ”

શ્રીમદે શાંતિથી કહ્યું : “ સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે
તે સધળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે. અને સદ્ગુણી
આગ્રાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે.”

એમાંથી સુરતમાં પૂરું કરી શેષ કાળ નિર્ગમન કરવા મુનિઓ
કઠોર ક્ષેત્રે રહ્યા હતા. ત્યાં શ્રી લક્ષ્મણજી સં. ૧૯૫૧માં સત્તર
ઉપવાસ કર્યા હતા.

શ્રીમદ્ કઠોરમાં એક વખત પધાર્યા હતા અને ઉપાશ્રયમાં મેઢા
ઉપર જ જીતર્યા હતા. તેથી ઉપર જતાં પહેલાં શ્રી લક્ષ્મણજી શ્રી દેવ-
કરણજીને કહ્યું કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિનય
નમસ્કારાદિ કરવા પડે. શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું : “ આપણે બે મુનિઓ
જ જઈએ તો હું નમસ્કારાદિ કરીશ.” તેથી શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને
નીચે રાખી જાને ઉપર ગયા; અને વિનય નમસ્કારાદિ કરી નીચે
બેઠા. શ્રીમદે તેમને ઉત્તમ બોધરૂપી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કર્યા. તે વખતે
નીચે રહેલા શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને વિચાર થયો કે હાલને દાહરમાં

જોખખાખ ગયું નથી....દષ્ટિ જો મલિન થાય તો તેવી ચત્ર-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ ગાલ લદા રહે છે; જોમાં જોખખાખ પડતું નથી. અને જ્યારે જોખખાખ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે. તે એવો કે તે મૂર્તિના વિરોગે ઘણી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબના લાગે છે—તેના વિરોગે તે હૃદયનીન લાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે. ખીજા પદાર્થોના સંગોગ અને મૃત્યુ જો જાને એને સમાન થઈ ગયાં થાય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે, ત્યારે જીવને માર્ગ જાણ નિહટ થાય છે એમ જાણવું. એવી દશા આવવામાં માયાની સંગતિ જાણ વિટંબનામય છે. પણ એ જ દશા આજીવી એવો જોતો દેહ નિશ્ચય છે તેને, ધણું કરીને, થોડા વખતમાં તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે.”

મુનિશ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ લખાવેલા શ્રીમદ્દના પરિચયમાં તેઓશ્રી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :—

— ખીજો દિવસ —

ખીજો દિવસે પરમ કરુણાનાથે પરમ કરુણા કરી ઉપચમ રસ અને વીતરાગલાવ પ્રગટ થાય એવી અપૂર્વ વાણી પ્રકાશી. પોતે પરમ વીતરાગ મુદ્રા ધારણ કરી શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં હોય તેમ રહી જણાવ્યું કે આ વાણી આત્મામાં સ્પર્શીને નીકળે છે, આત્મપ્રદેશોની નિહટતર લુંછાઈને પ્રગટે છે. અમને સર્વ સાધુઓને આ અલૌકિક વાણીથી અલૌકિક લાવ પ્રગટ થયો હતો. તેમ જ એવી ચમત્કૃતિ લાગતી કે આવી વાણી આપણે કોઈ કાળે જાણે સાંભળી નથી. એવી અપૂર્વતા તે વાણીમાં અમને લાગતી હતી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સંબંધી કહેતાં પરમ કૃપાળુ દેવ જોલ્યા કે આ ચારે આપણા અનાદિ શત્રુઓ છે. માટે ક્રોધાદિ ઉદયમાં આવે ત્યારે કહી દેવું કે તમે અમારા અનાદિના દુશ્મન છો, તમે અમારું ખૂડું કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પણ હવે તમને જાણ્યા છે, એમ કહી તે રિપુઓનો ક્ષય કરવો. ક્રોધાદિનો નાશ કરવા આમ અપૂર્વ ઉપાય જતાવ્યો હતો.

અનુપમ વાણી શ્રવણ કરી, અંતઃકરણ જે આનંદ અનુભવતું હતું તે મર્યાદિત વાણી વડે પ્રગટ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે તે ઉપદેશામૃત સાંભળતાં અમે જિનપ્રતિભાવત્ સ્તબ્ધ ગની ગયા હતા અર્થાત્ એવી આત્મપરિણતિ સ્થિરતા અને આત્મવીર્યનું હિલ્સણું અકલ્પ હતું. હું પામર તે અપૂર્વ વાણીની છાયા શું લખી શકું ? જેનો એક આદાર પદ્ય શ્રવણ કરનારને પીતરાગ ભાવના પ્રગટાવે એવી પરમ ઉપશમ રૂપ વાણીનો પરમ દાતાએ અમારા પર દયા લાવી પરમ દલ્યાજરૂપ બોધ કર્યો હતો. જે સાંભળી દેવકરણીય વગેરે સર્વ મુનિઓના ચિત્તમાં પરમ આનંદ થયો હતો. રસ્તે પાછા ફરતાં દેવકરણીયે જળ્યાન્યું કે હાથ ! હવે તો ધણો ભાર ઓછો થઈ ગયો અને હલકા ફૂલ જેવા ફરી નાખ્યા. આમ ઉપદેશામૃતની પ્રશંસા કરતા અને બોધભાવની વૃદ્ધિ સાથે આત્મચિંતવન કરતા આત્મોદ્ધાસ દર્શાવતા હતા.

આ ખીજ દિવસનો બોધ તો જેમ અપાઠ માસમાં અખંડ ધારાએ વૃષ્ટિ યાવ, તેમ અગ્ર દ્વારાએ પરમ ઉપશમ ભાવ પ્રાપ્ત યાવ એવો બોધ હરુણાસાગરે કર્યો હતો. આ બોધ પરમકૃપાળુ દેવે વડવા મુકામે કરેલો તે વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધ છે.

— ત્રીજો દિવસ —

ત્રીજો દિવસે સવારમાં મુનિ મોહનલાલજી વડવા ગયા, તે વખતે પરમકૃપાળુ દેવની મુખ્યમુદ્રા પરમ ઉદાસીન ભાવમાં જોવામાં આવેલી. પોતે દોઈ મુમુક્ષુને પત્રના કિતરો લખતા હતા. તથાપિ તેમની મન, વચન, ઠાયાની એટલા દેખતાં અપૂર્વ ભાવ ભાસ્યો હતો. આખો પત્ર લખી રહ્યા ત્યાં સુધી મુનિ મોહનલાલજીના સામે દષ્ટિ પડી કરી નહોં જાણે એક પીતરામચેણીમાં પોતે નિમગ્ન હતા; અને લેખિની એકધારાએ અરુણસિતપરે ચાલતી હતી. આમ લેખનકાર્યની પ્રવૃત્તિ છતાં અંતર-દયા અસીદ્ધિ વર્તે છે, એવું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું. પત્ર સંપૂર્ણ

પ્રથમ ક્યો તેટલી વાર તેની તે વાત પરમકૃપાળુ દેવે પણ ઉત્તરમાં જણાવી. ગટારભાઈનું શરીર ધ્યાયના આવેશ વડે ધ્રુજવા માંડ્યું, એટલે પરમકૃપાળુ દેવે તેના તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે આ અનંતાનુબંધીનું સ્વરૂપ જુઓ. વળી જણાવ્યું કે એના વિષે તમે કાંઈ વિકલ્પો કરશો નહિ; તે માર્ગ ઉપર આવવાનો છે. તે જ સાક્ષના આત્મસંપર્ષમાં દેવકરણી મુનિના વ્યાખ્યાનમાં માનીની આશાતનાથી બંધાતા કર્મ અને પરિભ્રમણનું સ્વરૂપ સાંભળી તે ભાઈએ ભરી સલા સમક્ષ પોતાથી થયેલી પરમકૃપાળુ દેવની આશાતનાનો પશ્ચાત્તાપ કરી ક્ષમાપના માગી હતી.

મુનિ ચતુરસાક્ષણએ ઉપદેશ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી, પોતાના આત્મકલ્યાણ અર્થે માર્ગ સૂચવવા વિનંતિ કરી. આથી પરમકૃપાળુ દેવે “મહાંદેવ્યાઃ કલ્પિસ્તનં” એ શ્લોકનું સ્મરણ કરવા, પાંચ નવકારવાળી (માળા) ફેરવવા અને નૃસિંહાચાર્ય રચિત ગરબો ‘જય જય શ્રી સદ્ગુરુપદ, જે શિવ શકત્યાદિઃ ગાયણ — કહ્નુ છું સાધકને.’ મુખપાઠે કરવા આજ્ઞા કરી.

મને એકાંતમાં જણાવેલું કે હું! મુનિ આત્મા ઊંચી દશા પર આવે એમ હતુંવ્ય છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈની દશા બહુ સારી ઊંચી હદ ઉપર આવી છે, અને અમારી દશા તેથી વિશેષ નિર્મળ ઊંચી હદ ઉપર છે. તેમ જ દરેક મુનિઓની દશા વિષે પણ જણાવ્યું હતું. તમે તેઓને મંત્ર આપજો.

— ચોથો દિવસ —

ચોથે દિવસે જે ગચ્છમાં, જે સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થયેલા અને તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનેલા તે લાવો નિર્મળ કરવા માટે પરમ કરુણાએ કેસરીસિંહની માફક શરવીરપણાથી મતાગ્રહી લાવ નષ્ટ કરે તેવી અસૌ-કિંક વાણી ધારા વર્ષાવી હતી. તે વખતે અમારા અંતઃકરણમાં તે ઉપદેશથી અજળ અસર થઈ હતી. પણ બીજા સાધુ મોહનસાક્ષણ

છીપમાં પડે તે મોતીરૂપે થાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ આ વિનંતિ એવા વખતે અને એવા પુરુષ દ્વારા થઈ કે તે શ્રીમદ્દના દિલમાં આત્મસિદ્ધિરૂપી અમૃત્ય મોતી કિત્પણ દરવા સમર્થ થઈ. તથા સં. ૧૮૫૨ની શરદ પૂર્ણિમાને ખીનો દિવસે મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રે જે આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર પ્રગટપણે પોતાને વેદન હતું તે આબાલવૃદ્ધ સમજે તેવી સરળ ભાષામાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર દ્વારા પદ્યરૂપે પ્રગટ કર્યું.

મહાન ગંભીર વિષયોને સરળ પદ્યમાં ઉતારીને બાલગોપાલ સર્વ યથાશક્તિ સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજી ઉત્તરિતિ સાધી શકે તેવી સરળ પદ્ય ગંભીર પ્રોઠ ભાષા દ્વારા આ યુગમાં કેવા શાસ્ત્રો રચવાં જોઈએ તેનો યથાર્થ આદર્શ અનેક દ્રષ્ટએ વિચારવા યોગ્ય, શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચી રજૂ કર્યો છે.

જેને મહાપુરુષની મહત્તા સમજાઈ ન હોય, તેના યથાર્થ વક્તા-પદ્ય ઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા સાચી મુમુક્ષુતારૂપ ભૂમિદા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, લૌકિક માનપૂજાની મહત્તા તેમજ મીઠાશ મનથી છૂટ્યાં ન હોય અને જનમનરંજન ધર્મની આડે પોતાના આત્મધર્મની જેને ગરજ જાગી ન હોય તેવા મોહનિદ્રામાં પરવશ પડેલા જીવને આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર વિશેષ ઉપકારક ન નીવડે એમ જાણી માત્ર ચાર જ યોગ્ય જીવોને તે વિચારવા આગ્રહ થયેલી.

શ્રી લક્ષ્મણ સાથે ખીજ પાંચ-છ સાધુઓ જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળા હતા અને શ્રી દેવકરજીજી બહુ પ્રજાવાળા ગણાતા, તોપણ તેમની હાલ યોગ્યતા નથી એમ શ્રી લક્ષ્મણને સ્પષ્ટ જણાવી, તેમનો વિશેષ આગ્રહ હોય તો જેમ વર્તવું વગેરે સૂચના સહિત એક પત્ર શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ સાથે મોકલ્યે હતો તે બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તેમાંથી થોડો ઉતારો નીચે આપ્યો છે:

“એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી લક્ષ્મણએ અવગાહવા યોગ્ય છે.

“આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર શ્રી દેવકરણુજીએ આગળ પર અવગાહવું વધારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી લલ્લુજીને માત્ર અવગાહવાનું લખ્યું છે; તોપણ જે શ્રી દેવકરણુજીની વિશ્લેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં લાવી અને આ દેહના લવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્ચય છોડું તો મેં આત્માર્થ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઓળવવાનો દોષ કર્યો એમ જ જાણીશ અને આત્માને સત્પુરુષનો નિત્ય આશાંકિત રહેવામાં જ ઠલ્યાણુ છે એવો, લિપ્તભાવ રહિત, લોકસંબંધી ખીજ પ્રકારની સર્વ ઠલ્પના છોડીને, નિશ્ચય વર્તાવીને, શ્રી લલ્લુજી મુનિના સહચારીપણામાં એ અંત અવગાહવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી ચંકાઓનું સમાધાન થવાયોગ્ય છે.

“સત્પુરુષની આશામાં વર્તવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે, તેને જ જ્ઞાન સમ્યક્ પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થો જીવે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે, અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષી છે.

“અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની ઠલ્પના છોડી દઈ એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ.”

ખીજ એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

“આત્મસિદ્ધિ અંત વિચારવાની પ્રયત્ના હોય તો વિચારશો : પણ તે પહેલાં કેટલાંક વચનો અને સફૂરંથો વિચારવાનું બનશે, તો આત્મસિદ્ધિ જાળવાનું ઉપકારનો હેતુ થશે, એમ લાગે છે.”

‘મોક્ષમાળા’ જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે તેમ ‘આત્મસિદ્ધિ’ શાસ્ત્ર આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મ-જ્ઞાન પ્રકટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાઈ છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા

એયોગથી ચેતન હિતપત્ર થાય એવું કાંઈ જગાએ દર્શાવે નથી થકતું નથી; તેમ જ ચેતન દ્રવ્યથી જ રૂપની હિતપત્તિ થાય એવો પણ કદી કાંઈને કાંઈ દેશમાં અનુભવ થવા યોગ્ય નથી. આમ જ સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય છે, અયોગી છે, તેનો નાશ કે અન્ય દ્રવ્યમાં મળી જવું કેવી રીતે બને ? તેથી તે સ્પષ્ટ નિત્ય પદાર્થ છે એમ વિચાર કરતાં સમજાશે. વળી વિચાર કર કે સર્વ વગેરે પ્રાણી જન્મથી ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળાં રાય છે, સાપ અને ગેરને તથા ઉંદર અને ગિલાડીને જન્મથી વેર દોષ છે, તે કાંઈ આ ભવમાં બધાએજ વેર કે પ્રતિ-દોષ જણાતા નથી તો પૂર્વ જન્મના એ સંસ્કાર છે એમ સિદ્ધ થતાં, જીવ મરતો નથી પણ જન્મોત્તરમાં પણ તેનો તે જ હોવાથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થની જે જે અવસ્થાઓ તને બદલાતી જણાય છે તે જાત્રા નિત્ય દ્રવ્યના પર્યાયો છે એટલે પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે.

તે જ પ્રમાણે જાળ, યુવાન વગેરે અવસ્થાઓ બદલાયા છતાં તેને જન્મનારો નો તેનો તે જ એક આત્મા નિત્ય દ્રવ્ય રૂપે રહે છે. વસ્તુ માત્ર જો ક્ષણિક રાય તો ક્ષણિક પદાર્થન જણાને બીજી ક્ષણે પોતે નાશ પામનાર સ્વભાવવાળો જીવ ક્ષણિક વસ્તુ છે એવો અનુભવ પ્રગટ કરતાં પહેલાં નાશ પામવો જોઈએ; પણ ક્ષણિક સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર ક્ષણિક ન હોવો જોઈએ એમ તો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે; તેથી ક્ષણિકપણાનો અનુભવ કરનાર અક્ષણિક કે નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. જગતમાં જોટલા પદાર્થો છે તેમાંથી સર્વથી કાંઈને નાશ થતો નથી, માત્ર રૂપાંતર પામે છે; તો ચેતનનો નાશ થાય છે એમ કહો તો કયા પદાર્થમાં તે લાગી જશે તેનો વિચાર કરો, તો અયોગી પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં પોતાના રૂપે જ રહે એવું સ્પષ્ટ સમજાશે. તેથી આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩ આત્મા કંઈ કરતો નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવતાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય : કાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો ?

સદ્ગુરુ : જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એટલે જ્ઞાન દર્શન આદિ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ ક્રમેના પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય બોલતા પદ વિશે શંકા કરતાં હશે છે :

શિષ્ય : જીવને કર્મનો કર્તા ભાલે કહો પણ તે કર્મનો બોલતા કદી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતો નથી કે આણે, પાપ-કર્મ છે. માટે એને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કર્મ માટે એને સુખ આપવું.

સદ્ગુરુ : જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષાદિ લાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષરૂપ લાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવવીર્યની સ્ફુરણાથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે, વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તેથી તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચઢે છે, અને અમૃત પીએ તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ-પુણ્ય બાંધ્યાં હોય છે તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાજા છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનું કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ

શિષ્ય : હે ! સદ્ગુરુ, આત્મા નિત્ય છે એમ સમજાયું, પણ તે કર્મનો કર્તા હોય એમ લાગતું નથી; કર્મનો કર્તા કર્મ કોઈ શકે એમ સમજાય છે.

સદ્ગુરુ : જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કાણ મૂળ્ય કરે ? જડમાં તો પ્રેરણા કે સ્ફુરણાનો ધર્મ જણાતો નથી. તેથી કંઈક કરી શકવાની શક્તિ કે પ્રેરણા ચેતનમાં જણાય છે અને તેથી કર્મનો કર્તા જીવ ધટે છે.

શિષ્ય : તો એમ માનવું પડશે કે જીવનો સહજ સ્વભાવ કર્મ કરવાનો છે.

સદ્ગુરુ : જો જીવ કર્મ ન કરે તો કર્મ થતાં નથી, જીવને કર્મ ન કરવાં હોય તો તેમ બની શકે છે; માટે કર્મ કરવાં એ જીવનો સહજ સ્વભાવ નથી તથા કર્મ કરવાં એ જીવધર્મ નથી કારણ કે પોતાનો ગ્રુણ હોય તો તે છૂટી શકે નહિ.

શિષ્ય : આત્મા સદાય અસંગ સ્વરૂપે રહે છે; માત્ર પ્રકૃતિ કર્મબંધ કરે છે તેથી જીવ અબંધ છે એમ માનવામાં કંઈ હરકત છે ?

સદ્ગુરુ : જો આત્મા અસંગ સ્વરૂપે એકાંતે હોય તો તને તે સ્વરૂપે લાસવો જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી. તેથી કોઈ રીતે તે અસંગ, નિરાવરણ સ્વરૂપે હાલ નથી એમ સમજાય છે. તેમ જ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા અસંગ છે પણ તેનું જ્ઞાન થયા વિના તે દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.

શિષ્ય : અથવા એમ માનીએ કે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ મૂળ્ય થાય છે, તેથી જીવ તો અબંધ રહે છે એમ માનીએ તો કેમ ?

સદ્ગુરુ : જગતનો કર્તા કે જીવોને કર્મ વળગાડનાર કોઈ ઈશ્વર સંભાવતો નથી; પરંતુ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મા થયા તે જ ઈશ્વર છે. જો શુદ્ધ આત્માને કર્મની પ્રેરણા કરનાર માનીએ તો ઈશ્વરને દોષવાળો,

ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય : ક્યાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો ?

સદ્ગુરુ : જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એટલે જ્ઞાન દર્શન આદિ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનદશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ કર્મોનો પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય બોક્તા પદ વિષે શંકા કરતાં કહે છે :

શિષ્ય : જીવને કર્મનો કર્તા લાલે કહો પણ તે કર્મનો બોક્તા કહી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતું નથી કે આણે પાપ કયું છે માટે એને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કયું માટે એને સુખ આપવું.

સદ્ગુરુ : જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષાદિ લાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષરૂપ લાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવધીર્યની સ્ફુરણથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે, વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તથા તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચહે છે, અને અમૃત પીએ તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ-પુણ્ય બાંધ્યાં હોય છે તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાજા છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનું કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ

જાધ્યા છે તે પ્રમાણે જીવ ભોગવે છે. તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સાબિત થાય છે.

શિષ્ય : શુભાશુભ કર્મનું ફળ ઈશ્વર આપે છે એમ માનીએ તો જીવ ભોક્તા છે એમ સમજાય, પણ એમ માનતાં એટલે ઈશ્વરને ઉપાધિરાજા માનતાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું ટળીને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો ઈશ્વર વિના સુખદુઃખ કાણુ આપે ?

સદ્ગુરુ : ઝેર અને અમૃત પોતાના સ્વભાવપણે ખાનારને ફળ આપે છે તેમ આકે કર્મો પોતાના સ્વભાવપણે જીવને ફળ આપે છે તેથી ઈશ્વરને ફળ આપનાર માનવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

શિષ્ય : ઈશ્વરને ન માનીએ તો આ ભાવમાં કરેલાં પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગમાં કાણુ આપે છે ? તથા દુષ્ટ કર્મની શિક્ષા આપવા નરકની રચના કાણુ કરે ? અને નિયમિતપણે સારાં કર્મનું ફળ સારું જ મળે નહીં તો પછી જગતમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા ક્યાંથી રહે ?

સદ્ગુરુ : શુભાશુભ કર્મનાં ભોગવવા યોગ્ય ફળ મળે તેવાં દ્રવ્ય, સ્થાન અને સ્વભાવની વ્યવસ્થા અનાદિસિદ્ધ જગતમાં છે, અને કર્મનુસાર ભાવનાને ગળે જીવ કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે અને કેટલા કાળ સુધી, કયે સ્થળે, કેટલા રસે તે કર્મનું ફળ ભોગવશે વગેરે ગડન વાત આત્યંત સંક્ષેપમાં અહીં જણાવી છે. જીવની યોગ્યતા વધતાં તે પ્રગટ સમજી શકાય તેમ છે.

૫ કર્તા ભોક્તા જીવ સાબિત થવા પછી ભોક્ષપદ વિશે શંકા હિતપ્રમ થવાથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે :

શિષ્ય : જીવ કર્મ કરે છે અને ભોગવે છે ખરો પણ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે કે કેમ ?

સદ્ગુરુ : જેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ કરે તો તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ ન કરે તો તે કર્મથી નિવૃત્ત થાય અને

તેનું ફળ પણ મળવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે એમ વિચારવાનું જીવને જણાય છે.

શિષ્ય : અનંત કાળ વહી ગયો તોપણ જીવ મુક્ત થયો નહીં. દેવાદિગતિ શુભ કર્મથી પામ્યો, અશુભકર્મે નરક ગયો; પણ હજી દોષોવાળો જીવ પ્રત્યક્ષ છે. તો મોક્ષનો મંત્ર કેમ મનાય ?

સદ્ગુરુ : શુભાશુભ કર્મલાવને લઈને અનંતકાળ વીત્યો છતાં જીવ મુક્ત થયો નહીં. પરંતુ તે શુભાશુભ લાવના નાશ કરવાથી મોક્ષ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય : કર્મ રહિત કોઈ ગતિમાં જીવ હોય તે સમજાતું નથી; તો કોઈ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં જીવને કોઈ કર્મનો સંગ ન હોય ?

સદ્ગુરુ : દેહાદિ સંયોગોનો ફરી કહી પ્રાર્થ ન થાય તેવા વિયોગ થાય છે; અને તે સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષપદ શાશ્વત પદ છે એટલે ત્યાંથી કહી ફરી જન્મમરણ રૂપ સંસારમાં આવવું પડતું નથી; ત્યાં આત્માનું અનંત સુખ મોગવાય છે; એવું મોક્ષપદ સિદ્ધ થયું.

૬ પાંચે સ્થાનકનો વિચાર કરતાં તે પાંચે પદનો નિશ્ચય થયો એટલે શિષ્યની મુમુક્ષુતા તીવ્ર થઈ અને મોક્ષનો ઉપાય ન હોત તો અત્યાર સુધી જાણેલું શા કામનું છે એમ વિચારી અવિરોધ ઉપાયમાં શંકા થવાથી શિષ્ય પૂછે છે :

શિષ્ય : અનંત કાળનાં કર્મો કેવી રીતે નાશ પામશે ? કોઈ અવિરોધ ઉપાય મને જણાતો નથી. અનેક મત અને અનેક દર્શનો અનેક ઉપાયો બતાવે છે. તેમાં સાચું શું જ્ઞાનવું ?

સદ્ગુરુ : (આટલી હદની વિચારણા કરી સમજી શક્યો તેવા સુશિષ્યને ધીરજ અને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે;) તને અત્યાર સુધી આપેલા પાંચ પદની શંકાઓના પાંચે ઉત્તરથી આત્મામાં પ્રતીતિ થઈ છે કે આ સદ્ગુરુ કારણ કાર્યથી સમજાવીને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ

શ્રીમદે હથું : “આ જધું કામ અંગાલાલનું છે, તમારું નથી.”

શ્રી હસ્તુજી ગામના મોટા મોટા લોકોને ત્યાં આહારપાણી લેવા જતા ત્યારે જધાને કહેતા કે મુંજઈથી એક મદાત્મા આવ્યા છે, તે જધુ વિદ્વાન છે, તેમનું વ્યાખ્યાન સંલગ્નતા આવશે તો જધુ લાગ્યો, એટલે ઘણા માણસો શ્રીમદ્ પાસે આવવા લાગ્યા એટલે શ્રી હસ્તુજીને શ્રીમદે હથું કે તમારે મુનિઓએ જધા આવે ત્યારે ન આવવું. તેથી તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો કે એક માસના સમાગમની માગણી કરી હતી પણ આમ અંતરાય આવી પડ્યો. તેથી પિપાસા જધુ વધી. માત્ર વનમાં શ્રીમદ્ જધાર જતા ત્યારે જના મુનિઓ વગેરેને જ્ઞાન-વાર્તાના લાભ મળતો.

તે વિષે શ્રી હસ્તુજી સ્વામીના લખાવેલા શ્રીમદ્ના પરિચયમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

ચરામાં ૧ લો દિવસ

વસોથી એક માઈલના અંતર પર આવેલા ચરામાં એક દિવસ પરમ કૃપાળુદેવ મુમુક્ષુ વર્ગ સહિત પધાર્યા. અમે પણ તેઓશ્રીની સાથે હતા. ત્યાં ગયા પછી ધોરીલાઈ પાસે “ભરતેશ્વર ભૂપતિ ભયો વૈરાગી” એ સજ્જાય ત્રણ વખત ગવરાવી. આનંદધનજીકૃત ચોવીસોમાંથી ઓગણીસમા તીર્થ કર મહિનાથનું સ્તવન વારંવાર બોલાવ્યું, તે વખતના અમાપ આનંદનું આલેખન શી રીતે થાય ? કારણકે પરમ ગુરુના યોગગળથી, આવાં વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ કરનારાં ઠાવ્યો જ્યારે તેમની સમક્ષ ગવરાવવામાં આવતાં, ત્યારે ચોપાસ વૈરાગ્યમય વાતાવરણ જવાઈ રહેતું. સ્તવન બોલી રહ્યા પછી ધોરીલાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે જૈનદર્શન સર્વોત્તમ આપણે માનીએ છીએ તે શી રીતે ?

પ્રત્યુત્તરમાં કૃપાળુ દેવે જણાવ્યું કે જ વૈદ્યો છે, તેમાં એક ધન-વન્તરી નામે સાચો વૈદ્ય છે, તે સત્ય નિદાન અને ચિકિત્સા કરી દરદીને દરદયા મુક્ત કરે છે. આથી જગતમાં પ્રત્યેક સ્થળે તેની ખ્યાતિ

પ્રસરી, તે જોઈ પાંચ ફૂટ (માયાવી) વૈઘોએ પણ પોતે પોતાની દુકાનો ખોલી, ધંધો ચલાવ્યો. લોકોને સસ્તો દવા મળવાથી, તેના તરફ વળ્યા. તેમાં સાચા વૈદ્યની દવા જોટલા અંશે દરદીને આરોગ્ય તોટલા અંશે દરદીને લાભ થાય; પણ પોતાની કાદપનિક દવાનો દરદી ઉપર ઉપયોગ કરે ત્યારે રોગની વૃદ્ધિ થાય એમ કહી, તેના ઉપનયન દર્શન ઉપર લીધો કે સાચો વૈદ્ય તે સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ છે અને બાકીના ફૂટ વૈઘો પાંચ છે તે સાચી દવા તરીકે દવા, અભય આદિ તેની પાસે છે તે સાચા (વીતરાગ) વૈદ્યની છે, તેથી તેના પ્રમાણમાં દરદીને લાભ થાય છે.

દર્શનનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર સદ્ગુરુ જોઈએ. કુચ્છ દોષ તો જીવને આવળું સમજાવે તે સંબંધી પોતે કહ્યું કે સદ્ગુરુ દોષ તો જીવને મોક્ષમાર્ગ પર લાવે અને કુચ્છ જીવનું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય રૂપ ધન લૂંટી લઈ દુર્ગતિએ પહોંચાડે છે. તે ઉપર દર્શન: ગુરુદેવ વળાવે લઈ જાન જતી હતી તેને હીજડા ચોર લૂંટારા બની પગીસનું ટોળું લૂંટવા આવ્યું. ત્યાં તે વળાવે હોંકારો કર્યો કે "અમે સાસે હીજડે" ત્યાં તો બધું ટોળું ભાગી ગયું. તેમ સદ્ગુરુ સાચા દોષ તો ઠમ ભાગી જાય છે.

ચરામાં બીજો દિવસ

ચરામાં રહેતે જતાં પરમકૃપાળુ દેવ બોલ્યા કે ધર્મ અચિંત્ય ચિંતામણિ સ્વરૂપ છે. ત્યારે મેં પૂછ્યું કે અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે શું? ત્યારે પરમ ગુરુએ જણાવ્યું તે ચિંતામણિ મન છે. એ ચિંતવ્યા પછી કૃપા આપે છે. ચિંતવવા જોટલો તેમાં પરિશ્રમ છે અને ધર્મ અચિંત્ય એટલે તેમાં ચિંતવવા જોટલો પણ શ્રમ નથી. એવું અચિંત્ય કૃપા આપે છે.

આ દેવી જાત કરનામાં એક રાવનનું આઠ આંગળું ત્યાં પરમકૃપાળુ સદેવ અને નાપુત્રો બેઠા. એક મુમુક્ષુમાર્ગ સાથે લાલ. પરમકૃપાળુ

ખોલ્યા કે ભગવાન રાયણુ તળે જહુ વાર સમવસર્પા છે. આ રાયણુ ઘણાં વર્ષની જૂની છે. રાયણુનું વૃક્ષ ઘણાં વર્ષો પર્વત ટકી શકે છે. નજીકમાંથી એક રસ્તો નીકળતો હતો. ત્યાંથી એક માળી પુષ્પો લઈને જતો હતો. તેણે પરમકૃપાળુ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ આવવાથી, પુષ્પો તેઓશ્રીના આગળ મૂક્યાં. આ વખતે મુમુક્ષુ મૂળજીભાઈએ એક આનો તે માળીને આપ્યો. પછી પરમકૃપાળુએ તે પુષ્પોમાંથી એક પુષ્પ લઈ કહ્યું કે જે શ્રાવકે સર્વથા લીલોતરી ખાવાનો ત્યાગ કર્યો હોય તે ભગવાનને પુષ્પ ચડાવી શકે નહીં; પણ જેણે લીલોતરીનો ત્યાગ કર્યો નથી એ પોતાના ખાવામાંથી લીલોતરી કમી કરી ભગવાનને ભક્તિભાવે પુષ્પ ચડાવે, અને મુનિને પુષ્પ ચડાવવાનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે. તેમજ પુષ્પ ચડાવવા મુનિ ઉપદેશ પણ આપી શકે નહીં. એવું પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે. પુષ્પ સંગ્રહી આ ખુલાસો કર્યા પછી પ્રતિમાજી સંગ્રહી પોતે જજીઓયું કે સ્થાનકવાસીના એક સાધુ જે ઘણા વિદ્વાન હતા, તેઓ એક વખત વનમાં વિહાર કરીને જતા હતા ત્યાં એક જિન દેરાસર આંધું; તેમાં વિશ્રાંતિ લેવા પ્રવેશ કર્યો તો સામે જિનપ્રતિમા દીઠી, તેથી તેની વૃત્તિ શાંત થઈ અને મનમાં ઉલ્લાસ થયો. શાંત એવી જિન પ્રતિમા સત્ય છે એવું તેમના મનમાં થયું.

અહીં મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે જિન કલ્પીનો સ્થવિર કલ્પમાં આવ્યા પછી મોક્ષ થાય છે. તે શી રીતે? ત્યાં પોતે હસીને ખોલ્યા કે સ્થવિર કલ્પોએ જિન કલ્પી ઉપર હાથે જળ્યા તેથી ખોલ્યા કે તમે સ્થવિર કલ્પી થશો, ત્યારે તમારો મોક્ષ છે. આમ આનંદપૂર્વક જવાબ આપ્યો; ત્યાર પછી ચરામાંથી સૌ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

ચરામાં ત્રીજો દિવસ

ત્રીજો દિવસે જણેરના એ જ ચરામાં એ જ રાયણુના વૃક્ષ નીચે ગયા. આ વખતે કૃપાળુ દેવ અને અમે મુનિઓ જ માત્ર ગયા હતા. પરંતુ પાછળથી મુમુક્ષુ ભાઈઓ અને કેટલીક બહેનો ત્યાં દર્શન; સમા-

અમ માટે આવેનાં. આ બેસા પછી બાદબાજીમાં બોરીબાઈને મહિ-
નામાં રૂનરૂન આનંદના અમરજીવન પાનાનેઈ બોલતા તેઓશ્રીએ
ખાતા પરી અને તારંતાર તે આઠ વખત બોલાવરાવતાં, તેના અર્થ
બોરીબાઈ પ શે કરાવતા પછી એ જ રૂનરૂનના વિશેષાર્થ માટે અમીક્રિ-
કર્તા. ત્યાંથી આનંદની ધૂનમાં ગાતા બોલતાં ગામ તરફ સિધાવ્યા.

રાગી શં રાગી ગફ ર, તૈરાગી શો રાગ,

રાગ ગિના દેમ દાખવેર, મુસ્તિરાંદરી—ગાગ—મનરાવાલા.

નેગિનાય સ્તવન—આનંદધનકૃત.

અને મનદર પદમગી ' નેનો કાળ તે દિંકર થઈ રહ્યો 'એ
પદ આઠર્થક અવાજે મોટા સૂરથી બોલતા હતા અને પ્રેમાવેશ દ્વારા
ખીજના હૃદયમાં પણ દિવ્યાનંદનો સંસાર શાય અને હૃદય પ્રેમપ્રવાહે
છલોછલ બિહારાઈ જાય, એવા આનંદ સહિત છેક મકાન સુધી ધૂન
આસી. તેઓશ્રીની પાછળ પાછળ અમે સાધુઓ તથા મુમુક્ષુઓ
ગામમાં આવ્યા.

એક દિવસે મોઢનલાલજી ઉતરાધ્યયનજીમાંથી ભૂશુ પુરોહિતવાળું
અધ્યયન ૧૪મું ઉપાશ્રયમાં વાંચી સમજાવતા હતા; તેમાં એક એવો
પાઠ છે કે બ્રાહ્મણને જમાડવાથી જીવ તમતમામાં જાય. આ પાઠનું
વાચન કરતાં સંશય થયો એટલે આ ગાયત્રીમાં આપણે પરમકૃપાળુ
દેવને પૂછવું એમ ધારી અમે તેઓશ્રીના મુકામે ગયા. ઉતરાધ્યયનજીનો
પાઠ પતાવ્યો. ત્યારે પોતે કહ્યું કે તમતમા એટલે અંધકાર, તે
મિથ્યાત્વ છે. તેમાં જાય એટલે ધર્મબુદ્ધિએ બ્રાહ્મણને જમાડવાથી
મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય, તેના પરિણામે જીવ અનંત કાળ પર્યંત
રખડે, તેમ જ અનંતકાળ નરકાદિ ગતિઓમાં દુઃખ ભોગવે, તદુપરાંત
વિવેચન કયું કે "સૂયગડાંગ"માં બ્રાહ્મણને પિલાડા નેવા કલા
છે, કારણકે તેની વૃત્તિ ખીજનું લઈ લેવા તાકી રહેલી હોય છે.
તથા તે રૂપે વર્ણન કયું છે.

આવેા શાસ્ત્રના પરમાર્થ રૂપ ખુલાસો સાંભળવાથી સદૃશુરુ વિષે પ્રતીતિ વૃદ્ધિપણને પામી. એક વખતે પ્રાસંગિક બોધ આપતાં કહેલું કે સમક્રિતિને આઠ મદ માંહેલો એક પણ મદ હોય નહિ. તેમ જ જીવને ચાર દોષોમાંથી એક પણ દોષ હોય ત્યાં સુધી સમક્રિત થાય નહીં; તે ચાર દોષો :—(૧) અવિનય (૨) અહંકાર (૩) અર્ધ-લગ્નતા (૪) રસગૃહિ એ છે. તેના સમર્થનમાં ‘ઠાણાંગ’ સૂત્રનો પુરાવો આપ્યો હતો.

એક દિવસે પરમકૃપાળુ દેવે અમને બોલાવ્યા. અમે મુનિઓ ત્યાં ગયા, નમસ્કાર કરી બેઠા, એટલે અમને બેસી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પોતે ઊભા થઈ મહાનનાં બારી-બારણાં બંધ કરી દીધાં. માત્ર અમે ત્રણ સાંધુ અને પોતે એમ ચાર રહ્યા. આ વખતે અમને મુનિઓને બિદેશીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સંબંધી અમાપ બોધ કર્યો હતો, અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે જો આહાર માંસને વધારે છે તેવો શરીરને પુષ્ટ કરનારો આહાર તે માંસ ખાવા બરાબર છે. આ બોધની ખુમારી દીર્ઘ કાળ સુધી રહી.

એક દિવસે વનમાં વાવ પાસે શ્રીમદ્ મુનિઓ સાથે વાત કરતા બેઠા હતા. શ્રી ચતુરલાલજી મુનિ તરફ જોઈને થીમદે પૂછ્યું : “તમે સંયમ ગ્રહણ કર્યો ત્યારથી આજ સુધી શું કર્યું ?”

શ્રી ચતુરલાલજીએ કહ્યું : “સવારે ચાતું પાત્ર ભરી લાવીએ છીએ તે પીએ છીએ; તે પછી છોકળી વહોરી લાવીએ છીએ, તે સૂંધીએ છીએ; પછી આહારની વખતે આહારપાણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે આહારપાણી કર્યા પછી સૂઈ રહીએ છીએ; સંનિ પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ અને રાત્રે સૂઈ રહીએ છીએ.”

શ્રીમદે વિનાદમાં કહ્યું : “ચા અને છોકળી વહોરી લાવવી અને આહારપાણી કરી સૂઈ રહેવું તેનું નામ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ?”

પછી આત્મજાગૃતિ અર્થે બોધ આપી શ્રી લક્ષ્મણને લલામણ

શ્રીમદે કહ્યું : “ તમે તે ગાદલું લઈ લો.”

મોતીલાલે ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે રહેવા દીધું. થોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણાં લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓરાદો પાછા તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓરાદેલું નીચે પડેલું. અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા. તેથી ફરી ઓરાદો તે સૂઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પછુ શ્રીમદ્ લીન રહેતા. બીજે દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાકે આવ્યા. શ્રીમદ્ને માટે એક શેતરંજી પાથરી મેડે બેસારી પાસે પુસ્તક મૂકી મોતીલાલ નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંજાલાલ કોઠે ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું. એટલે મોતીલાલે આશા સિવાય ન કહી શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંજંધી વાત શ્રીમદ્ને જણાવી. શ્રીમદે કહ્યું : પટેલને એમ કહો કે ખાવાપીવાની કંઈ અડચણ નથી.

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા આશ્વા ગયા, પછુ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંજંધી હવે પૂછવું જોઈએ એટલે મેડે જઈને શ્રીમદ્ને પૂછ્યું : “ ખાવાપીવા માટે કેમ છે ? ”

શ્રીમદે કહ્યું : “ તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં ગાઈને નવરાવીને રોટલો તથા શાક કરાવજો. વાસણુ લોખંડનું વાપરે નહિ, અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહિ તેમ જણાવજો.”

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સૂચના પ્રમાણે રોટલો અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંજાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આશા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં જનેલી રસોઈ તે જંગલે લાવ્યા; તે વાપરીને

સહજીને લાભકારક હતો તે કિતારી આપવા શ્રી અંબાલાલભાઈને સૂચના કરી અને તેનું અવગાહન કરવા શ્રી સહજીને લાભમયુ કરી હતી, ઘણી તીવ્ર પિપાસા પછી પ્રાપ્ત થયેલ આ સાધનથી શ્રી સહજીને પરમ શાંતિ થઈ.

છેલ્લે દિવસે શ્રી સહજી મુનિને શ્રીમહજીએ એક કલાક બોધ આપ્યો અને દષ્ટિરાગ પલટાવી આત્મદષ્ટિ કરાવી. ઘણા પ્રશ્નોત્તરો પછી જ્યારે શ્રી સહજી સ્વામીને તે આશય હૃદયગત થયો ત્યારે શ્રીમહજી બોલતા અટકી ગયા.

વસોમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રીમહજી સેવામાં રહેતા તેની મારફતે નડિયાદની આબુગાબુમાં ઠાઈ એકાંત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રીમહે કરાવી હતી. નડિયાદ અને ઉત્તરસંડાની વચમાં એક જંગલો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી અંબાલાલ, લહેરાલાઈ અને મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રીમહ ઉત્તરસંડાને જંગલે પધાર્યા. ખીજા ઠાઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ કરી હતી. પંદર દિવસ સુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ સેવામાં રહ્યા અને જ્યાં વ્યવસ્થા પોતે કરી લેતા. પરંતુ શ્રીમહને તદ્દન એકાંત નિવૃત્તિની વૃત્તિ હોવાથી શ્રી અંબાલાલભાઈ રસોઈનો સામાન, ગાદલાં, વાસણુ વગેરે લાવ્યા હતા તે બધું લઈ જવાની આજ્ઞા કરી, એક મોતીલાલને સેવામાં રાખ્યા. શ્રી અંબાલાલ જંગલો ખાલી કરી જ્યાં સામાન ગાડામાં ભરાવી લઈ નડિયાદ ગયા. મોતીલાલે પોતાને માટે એક ગાદલું રખાવ્યું હતું તે અને પાણીના લોટા સિવાય ખીજું કંઈ રહ્યું નહિ : શ્રી અંબાલાલ મોતીલાલને સૂચના આપતા ગયા હતા કે રાત્રે બે ત્રણ વખત શ્રીમહજીની તપાસ રાખતા રહેજો. શ્રીમહ વનમાં એકલા દુર ફરવા ગયેલા તે સાડા દસ વાગ્યે રાત્રે આવ્યા. મોતીલાલે ઓસરીમાં હોંચકો હતો તેના ઉપર પોતાને માટે રખાવેલું ગાદલું પાથવું હતું તે જોઈ શ્રીમહે કહ્યું, “ગાદલું ક્યાંથી લાવ્યા ?”

શ્રીમદે કહ્યું : “ તમે તે ગાદલું લઈ લો.”

મોતીલાલે ઘણો આમલ કર્યો એટલે રહેવા હીધું. ઘોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મરછર ઘણું લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓરાદો પાછા તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓરાદેલું નીચે પડેલું. અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા. તેથી ફરી ઓરાદો તે સૂઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પછુ શ્રીમદ્ સીન રહેતા. બીજી દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાકે આવ્યા. શ્રીમદ્ને માટે એક એતરંછ પાપરી મેડે બેસારી પાસે પ્રસ્તક મૂકી મોતીલાલ નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંજાલાલ શેઠ ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું. એટલે મોતીલાલે આચા સિવાય ન હોય શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંજાંધી વાત શ્રીમદ્ને જણાવી. શ્રીમદે કહ્યું : પટેલને એમ કહો કે ખાવાપીવાની કંઈ અડચણ નથી.

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા ચાલ્યા ગયા, પછુ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંજાંધી હવે પૂછવું જોઈએ એટલે મેડે જઈને શ્રીમદ્ને પૂછ્યું : “ ખાવાપીવા માટે કેમ છે ? ”

શ્રીમદે કહ્યું : “ તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં બાઈને નવરાવાંને રોટલો તથા શાક કરાવજો. વાસણુ લોખંડનું વાપરે નહિ, અને શાક વગેરેમાં પ્રાણી તથા તેલ નાખે નહિ તેમ જણાવજો.”

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલો સમના પ્રમાણે રોટલો અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંજાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આચા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલાં રસોઈ તે જંગલે લાવ્યા; તે વાપરીને

શ્રીમદે દાકરશીને કહ્યું : “ તેમને પરભાષા વનમાં લઈ જા, અહીં ન આવે.”

દાકરશીએ શ્રી હસ્તુજીને તે પ્રમાણે જણાવ્યું એટલે જનને વનમાં ગયા. પાછળ શ્રીમદ્ પશુ આવ્યા. શ્રી હસ્તુજીને એક આંખાના વૃક્ષ નીચે શ્રીમદ્ બોલાવી ગયા અને પૂછ્યું : “ મોતીલાલે તમને શું કહ્યું હતું ? ”

શ્રી હસ્તુજીએ કહ્યું : “ મોતીલાલને આપે પુછેલું કે સાધુઓ ક્યાં જવાના છે ? તેનો ઉત્તર મોતીલાલે આપ્યો કે અમદાવાદ અગર ખંજાત જવાના છે. આપે કહ્યું કે હીક, અમે ઈંડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાના છીએ. તેથી દર્શન-સમાગમની ઇચ્છાએ આ તરફ આપની નિવૃત્તિના વખતમાં વધારે લાભ મળશે એમ જાણી આવ્યા છીએ. મુનિ દેવકરજી પશુ પાછળ આવે છે. મારા અંતરમાં થયું કે મને પૂરો સમાગમ વસોમાં થયો નથી. ઘણા માણસોનો પરિચય રહેવાથી વસોમાં જરાજર લાભ અમારાથી લેવાયો નથી; તો હવે નિવૃત્તિમાં આપનો સમાગમ વિશેષ યશે એમ ધારી આ તરફ આવવા વિચાર થયો એટલે આવ્યા છીએ. અમે વિહાર કર્યો ત્યારે દેવકરજી કહે : અમારે પશુ લાભ લેવો છે, ઘણા દિવસ બોધ દોષો છે. તમારે આત્મહિત કરવું છે, તો શું અમારે નથી કરવું ? આમ કહી તે પશુ પાછળ આવે છે.”

આ સાંભળી શ્રીમદ્ સદજ ખીજાઈ ને બોલ્યા : “ તમે શા મારે મારી પાછળ પડ્યા છો ? હવે શું છે ? તમને જે સમજાવવાનું હતું તે જણાવ્યું છે, તમે હવે કાલે વિહાર કરી ચાલ્યા જાઓ. દેવકરજીને અમે ખજાર આપીએ છીએ તેથી તે આ તરફ નહિ આવતાં ખીજા સ્થાને વિહાર કરી પાછા જશે. અમે અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ, કોઈના પરિચયમાં આવવા અમે ઇચ્છતા નથી; અપ્રસિદ્ધ રહીએ છીએ. ડોક્ટરના તરફ આહાર લેવા નહિ આવતા. ખીજા સ્થાનેથી લેએ. અને કાલે વિહાર કરી જવું.”

દષ્ટિમાંથી એક કાઢી લઈ તેનું વિવેચન ૩૯૩, ૩૯૪, અને ૩૯૫ એમ ત્રણ પત્રોમાં એવું સુંદર રીતે કયું છે કે સાંભળનાર કે વાંચનારને તે સિદ્ધાંતનું માહાત્મ્ય સમજાઈ તેના હૃદયમાં અચળ પડે. એવી અસાધારણ વિવેચન શક્તિ કોઈક જ મંચકારોમાં આવી શકે છે.

સં. ૧૯૫૫ના ફાગણ માસમાં શ્રી અંબાલાલભાઈએ વવાણિયા લખી શ્રીમદ્ને પુછાવ્યું હતું કે 'આત્માનુશાસન'ના સો કાનું ભાષાંતર કાવિઠા છે તે ખંભાત મંગાવી લેવું કે કાવિઠા રાખવું? ઉપરથી શ્રીમદે આત્માનુશાસનનું ભાષાંતર પણ કાવિઠા નિર્મિત પધાર્યા ત્યારે શરૂ કરી સો શ્લોકો સુધી એટલે ત્રીજા ભાગનું અંતર કરી દીધું હતું; પણ હજી તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

શ્રી રતનકરેંડા શ્રાવક ચારમાંથી ચાર ભાવનાઓનું ભાષાંતર કરવાનું શ્રીમદે શરૂ કર્યું હતું અને અનિત્ય અને અશરણ એ બે ભાગ પૂરી કરી સંસારભાવના વિશે થોડું લખ્યું છે. તેટલો અપૂર્ણ સ્વ. પૂજાભાઈ હીરાચંદ તરફથી ભાવનાસંગ્રહ સં. ૧૯૬૮માં દ્ર થયો છે તેમાં પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એ સ્ત્રોત ચારમાંથી કોઈને ભાગ્યે જ એમ લાગે છે કે તે ભાષાંતર કેવળ રમવાઈ મૂળ લેખકનો વહે તેમ સ્વાભાવિક સરળ ભાષામાં તે થેલ છે. વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલાં એ ઓગાળીસ પાન એક નેજે વાંચ્યાં હશે તે વારંવાર વાંચ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય.

સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાંતર માત્ર એક જ શ્રીમદે કર્યું છે. ૧૨ જૈન આચાર્યમાં અમરવણ શ્રી કુંઠકુંઠાચાર્યનો 'પંગાસ્તિ' મંચ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૦૦ શ્લોક છે અને

“ મન મદિલાનું વદાણા ઉપરે, ગીતન કામ કરેલ કે.
તેમ કૃત્યમે મન દેલ ધરે જાનાયેલવંત કે.”
— શ્રી વં. ૧૧૫૭

ખોજ અધ્યાયમાં ૫૮ શ્લોક છે. શ્રી કુંઠકુંદાચાર્ય ગુજરાતી ગદ્યમાં લખતા હોય તે જ પ્રકારે આ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ઉપર દીકા કે વિવેચન કાંઈ ક્યું નથી. માત્ર મૂળ પદ્યગાથાઓમાં અધ્યાહાર રાખેલો અર્થ ગદ્યમાં ઉતારતાં સંજ્ઞા સાધવા કે સ્પષ્ટ અર્થ થવા જે કંઈ શબ્દો ઉમેરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે કૌંસમાં મુકેલા છે. કાંઈ વિચારવંત જીવને એ મહાન આચાર્યનો વિશ્વતરવો વિષેનો ઉપદેશ હૃદયગત થઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થે આ લાખાંતર થયેલું છે. એ ગ્રંથ લાઈ ધારશીલાઈને મોઢલાવ્યો ત્યારે સાથેના પત્રમાં તે ગ્રંથનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

"ૐ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુક્લ જ્ઞાનનું અનન્ય કારણ છે. શુક્લ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સંમુત્પન્ન થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય ત્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરુષના ચરણ-કમળની ઉપાસનાના જળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે. જેમ જેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યક્ દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ 'દ્રવ્યાનુયોગ' થાય છે.

'સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમ વીતરાગ દષ્ટિવંત, પરમ અસંગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે. કોઈ મહત્પુરુષના મનનને અર્થે પંચાસ્તિકાવતું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખ્યું હતું તે મનન અર્થે આ સાથે મોઢવ્યું છે.

હે ! આર્ય, દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ લાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે, તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ થિથિલ કરીશ નહિ. વધારે શું ? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે, સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે."

નાર થાત. પ્રવૃત્તિ છે, તો તેને માટે કંઈ અસમતા માની નથી; પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો ખીજા આત્માઓને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત. હજુ તેને વિલંબ હશે. પંચમ કાળની પણ પ્રવૃત્તિ છે. આ કાળે મોઢે જાય એવા મનુષ્યોનો સંભવ પણ જોઈએ છે; ઇત્યાદિક કારણોથી એમ જ થયું હશે.” પાતાના સ્વાત્મ વૃત્તાંત રૂપ કાવ્યમાં શ્રીમદે ગાયું છે :—

“યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
યશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિર્ધાર રે —
ધન્ય રે દિવસ આ અહો !”

એ વિષે વળી પોતે ગદ્યમાં પણ લખ્યું છે : “નાની વયે માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. ત્યાર પછી જ્ઞાનદશા આવ્યે ક્રમે કરીને તે ઉપશમ જોવી થઈ; પણ કોઈ કોઈ લોકો પરિચયમાં આવેલા, તેમને દૃઢલીક વિશેષતા લાસવાથી કંઈક મૂળ માર્ગ પર લક્ષ આવેલો અને આ ગાળુ તો સેંકડો અને હજારો માણસો પ્રસંગમાં આવેલા જેમથી કંઈક સમજણગળા તથા ઉપદેશક પ્રત્યે આસ્થાવાળા એવા સો એક માણસો નીકળે. એ ઉપરથી એમ જોવામાં આવ્યું કે લોકો તરવાના કામી વિશેષ છે. પણ તેમને તેવો યોગ ગાઝતો નથી. જે ખરેખર ઉપદેશક પુરુષનો યોગ બને તો ઘણા જીવ મૂળ માર્ગ પામે તેવું છે, અને દયા આદિનો વિશેષ ઉલ્લેખ થાય એવું છે. એમ દેખાવાથી કંઈક ચિત્તમાં આવે છે કે આ કાર્ય કોઈ કરે તો સારું. પણ દષ્ટિ કરતાં તેવો પુરુષ જ્ઞાનમાં આવતો નથી, એટલે કંઈક લખનાર પ્રત્યે જ દષ્ટિ આવે છે પણ લખનારનો જન્મથી લક્ષ એવો છે કે એ જેવું એક જોખમવાળું પદ નથી. અને પોતાની તે કાર્યની યથાયોગ્યતા જ્યાં સુધી ન વર્તે ત્યાં સુધી તેની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરવી અને ઘણું કરીને હજુ સુધી તેમ વર્તવામાં આવ્યું છે. માર્ગનું કંઈ પણ સ્વરૂપ કંઈકને સમજાવ્યું છે; તથાપિ કોઈને એક મત પરચખાણુ આપ્યું નથી, અથવા તમે મારા શિષ્ય છો, અને અમે શુરુ

છીએ એવો ધણું કરીને પ્રકાર દર્શિત થયો નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે સર્વસંગ પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો કરવી એવી માત્ર કલ્પના છે.

તેનો ખરેખરો આગ્રહ નથી. માત્ર અનુકંપાદિ તથા જ્ઞાન-પ્રભાવ વર્તે છે. તેથી ક્યારેક તે વૃત્તિ જાઠે છે, અથવા અલ્પાંશે અંગમાં તે વૃત્તિ છે, તથાપિ તે સ્વવશ છે; અમે ધારીએ છીએ તેમ સર્વ સંગ પરિત્યાગાદિ થાય તો હજારો માણસ મૂળ માર્ગને પામે અને હજારો માણસ તે સન્માર્ગને આરાધી સદ્ગતિને પામે એમ અમારાથી થવું સંભવે છે. અમારા સંગમાં ત્યાગ કરવાને ધણું જીવને વૃત્તિ થાય એવો અંગમાં ત્યાગ છે.

ધર્મ સ્થાપવાનું માન મોટું છે; તેની સ્પૃહાથી પણ વખતે આવી વૃત્તિ રહે. પણ આત્માને ધણી વાર તાલી જોતાં તે સંભવ હવેની દશામાં જોઈએ જ દેખાય છે, અને કંઈક સત્તાગત રહ્યો હશે તો તે ક્ષીણ થશે એમ અવશ્ય લાગે છે : કેમકે યથાયોગ્યતા વિના દેહ છૂટી જાય તેવી દૃઢ કલ્પના હોય તોપણ, માર્ગ ઉપદેશવો નહિ એમ આત્મનિશ્ચય વર્તે છે. એટલે જ બળવાન કારણથી પરિગ્રહાદિ ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહ્યા કરે છે. મારા મનમાં એમ રહે છે કે વેદોક્ત ધર્મ પ્રકાશવો અથવા સ્થાપવો હોય તો મારી દશા યથાયોગ્ય છે. પણ જિનોક્ત ધર્મ સ્થાપવો હોય તો તેટલી યોગ્યતા નથી, તોપણ વિશેષ યોગ્યતા છે, એમ લાગે છે.”

વળી એ વિષે પોતાની સ્વ વિચારણા પ્રાર્થના રૂપે જણાવે છે.

“હે ! નાથ કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજપણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ; કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય કાર્યરૂપ થાઓ.

અવશ્ય કાર્યરૂપ થવી બહુ દુષ્કર દેખાય છે, કેમકે અલ્પ અલ્પ વાતમાં મતભેદ બહુ છે અને તેનાં મૂળ ધણું જીંડાં છે. મૂળ માર્ગથી લોહા લાખો ગાઉ દૂર છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમાર્ગની નિગ્રાસા

તેમને કિત્તપ્પ કરાવવી હોય તોપણ ઘણા કાળનો પરિચય થયે પણ
યજ્ઞી કંઈ પણ પડે એવી તેમની દુરાગ્રહાદિથી જડપ્રધાન દશા વર્તે છે.”

શ્રીમદ્દના માયા ઉપર સુધ્ધનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં પણ માથું
દુઃખી આવતું; તે દુઃખ અસહ્ય થતું ત્યારે અગ્નિમાં પંદરવીસ
મરી નાખી તેનો ધુમાડો લેવો પડતો.

શ્રીમદ્દ ઈડરથી સં. ૧૯૫૬માં અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં
મુનિઓ હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. અમદાવાદથી પણ મુમુક્ષુવર્ગ ત્યાં
આવ્યો હતો. જાર વાગ્યા પછી જધાએ જંગલમાં જવું જોવો કરાવ
થયેલો તે પ્રમાણે મુનિઓ ગામની લાગોળે રાહ જોઈને જિલા હતા.
એટલામાં શ્રીમદ્દ જધા મુમુક્ષુઓ સાથે ત્યાં આવ્યા. અને ‘મુનિ-
ઓના પગ દાઝતા હશે’ એમ ખોલી પગરખાં કાઢી મૂકી પોતે
તડકામાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક વડ આવ્યો ત્યાં ખેઠા.
શ્રીમદ્દના પગનાં તળિયાં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં. પણ ખેઠા પછી
પગે હાથ ફેરવ્યો નહિ. શ્રી દેવકરણુજી સામે જોઈને શ્રીમદ્દ ખોલ્યા :
‘હવે અમે તદ્દન અસંગ થવા ઇચ્છીએ છીએ. કાઈના પરિચયમાં
આવવું ગમતું નથી. એવી સંયમશ્રીણીમાં રહેવા આત્મા ઇચ્છે છે.”

શ્રી દેવકરણુજીએ કહ્યું : “અનંત દયા માની પુરુષની છે,
તે ક્યાં જશે ?”

શ્રીમદ્દે કહ્યું : “અંતે એ પણ મૂકવાની છે.”

ફરી શ્રીમદ્દ સં. ૧૯૫૭માં અમદાવાદ આગાખાનને જંગલે
પોતાનાં માતૃશ્રી તથા પત્ની સહિત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ ચોમાસુ
પડે કરી અમદાવાદ આવ્યા હતા. ‘માનાર્થવ’ અને ‘સ્વામી કાર્તિકેયા-
નુપ્રેક્ષા’ નામે બે મોટા દિગંજરી ગ્રંથો હાથના લખેલાં શ્રીમદ્દ પાસે
હતા. તે શ્રી લક્ષ્મણ સ્વામી અને શ્રી દેવકરણુજીને માતૃશ્રી દેવમાતા
અને શ્રી અંબકાના હાથે વહોરાવ્યા હતા. તે વખતે સાથેના ખીન્ન
મુનિઓએ વિહારમાં પુસ્તકો લીયકવામાં પ્રમાદવૃત્તિ સેવેલી અને વૃત્તિ

અસમર્થ હતો. દેહત્યાગને આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાચંકરભાઈ, નરભેરામ, હું વગેરે ભાઈઓને કહ્યું, 'તમે નિશ્ચિત રહેજો, આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે, તમે ચાંતિ અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારાએ કહી શકવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.' આથી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે રાગના કારણથી ચેતી શક્યા નહિ. અમે તો એમ જાહેરમાં રજા કે અશક્તિ જણાવ્યું છે. રાત્રિના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ તે સમયે તેઓત્રીએ જણાવ્યું કે નિશ્ચિત રહેજો, ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે. ઉપાયો કરતાં શરદી ઓછી થઈ ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું, તે તેઓએ લીધું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા રહ્યાં હતાં. પોણા નવે કહ્યું : મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને કીક રાખજો, હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ છું.' સાડા સાત વાગ્યે જે જિજ્ઞાસામાં પોઢ્યા હતા, તેમાંથી એક કોય ઉપર ફેરવવા અને આગ્રા કરી. અને લાગ્યું કે અશક્તિ ધણી જણાવ્યું છે માટે ફેરફાર ન કરવો ત્યારે તેઓત્રીએ આગ્રા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર, એટલે મેં સમાધિસ્થ ભાવે સૂઈ શકાય એવી કોય ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડ્યા; લેશ માત્ર આત્મા છૂટા થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. જેમજેમ પ્રાણ ઓછા થવા લાગ્યા તેમતેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી. વઢવાણ કેમ્પમાં જે સ્થિતિમાં જિભાં જિભાં ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમાં કોય ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી, લઘુચંકા, દીર્ઘચંકા મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઈ પણ પોણા આઠથી બે વાગ્યા સુધી પ્રાણ છૂટા પડ્યા તોપણ કશું જણાવ્યું નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હમેશા દિશાએ જતું પડતું તેને જાહેરે આને કંઈ પણ નહિ. જેવી રીતે યંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે તે રીતે કરેલ. આ વાસમાધિસ્વભાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટ્યો. પાંચ-૭ દિવસ અગાઉ

તેઓશ્રીએ કેટલાંક પદો લખાવેલાં તે પૂ. ધારશીભાઈ અને નવલ-
ચંદભાઈની પાસે છે. પોતે તદ્દન વીતરાગ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલી
એટલે કાંઈ પણ પ્રકારે તેઓશ્રીએ પોતાની માની પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ,
ઉદારીનપણું જ યોગ્ય ધાયું હતું. હવે આપણે કાનું અવલંબન
રહ્યું : માત્ર તેઓશ્રીનાં વચનામૃતોનું અને તેમનાં સદ્વર્તનનું અનુ-
કરણ કરવું એ જ મહાન અવલંબન હું માનું છું.”

શ્રીમદ્દના દેહત્યાગ અવસરે ભાઈ નવલચંદભાઈ પણ હાજર
હતા. શ્રી અંગાલાલભાઈ પરના પત્રમાં તેઓ જણાવે છે કે, “નિર્વાણ-
સમયની મૂર્તિ અનુપમ, ચૈતન્યવ્યાપી, શાંત, મનોહર ને જોતાં
તૃપ્તિ ન થાય એવી શૈભલી હતી. એમ આપણને ગુણાનુરાગીને
તો લાગે, પણ જેઓ ખીજ સંજયે હાજર હતાં તેઓને પણ
આશ્ચર્ય પમાડતી ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી જણાતી હતી. આ
વખતના અદ્ભુત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને આત્મામાં જે ભાવ થાય
છે તે લખી શકાતો નથી.”

શ્રેષ્ઠ ૧૬પાળના ચૈત્ર વદ ૫ ને મંગળવારે જ્યોરે બે વાગતાં
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાત્મા આ ક્ષેત્ર અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી
ઉત્તમ ગતિ પામ્યા. જે જે પુરુષોને નેટલા પ્રમાણમાં તે મહાત્માનું
ઓળખાણ થયું હતું તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો વિયોગ તેમને લાગ્યો હતો.

શ્રીમદ્દનાં ધર્મપત્ની પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા
સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં. જહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ
દેહ છૂટી ગયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીનું હૈયું જહુ કામળ હતું.
કાંઈ શ્રીમદ્દની વાત કાઢે તો તેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી.

શ્રીમદ્દના દેહાંતના સમાચાર દાવિઠા આપ્યા તે વખતે શ્રી લક્ષ્મણ
મહારાજ વગેરે દાવિઠામાં હતા. આગલે દિવસે તેમને ઉપવાસ હતો
અને એકાંત જંગલમાં તેમને રહેવાનો અભ્યાસ હતો. તે પારણા વખતે
ગામમાં આપ્યા ત્યારે મુમુક્ષુઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા; તે

વિષે તેમણે તપાસ કરતાં શ્રીમદ્ના દેહાંતના સમાચાર મળ્યા કે પુરત પાછા જંગલમાં તે ચાલી નીકળ્યા અને આહારપાણી કંઈ પણ વાપર્યા વિના એકાંત જંગલમાં જ તે વિયોગની વેળા વિતાવી. તેમને ઘણો જ આઘાત લાગ્યો હતો. તે દિવસે મુનિશ્રીએ પાણી પણ વાપર્યું નહિ. રાત્રે જીજ્ઞાસુ મુનિશ્રીએ પણ તેમની સારવાર ઘણી કરી હતી. ધર્મનું મહાન અવલંબન અને પોપણ આપનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો વિયોગ દરેક ધર્માત્માને અસહ્ય થઈ પડે છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વણ ઉપદાર શો ? સમજ્યે જિન સ્વરૂપ.”

એમ આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે, તેમ જોને આત્મદાનનો લાભ મળ્યો છે તેને તે ઉપદાર સમજનાથી સદ્ગુરુનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે. શ્રી અંબાલાલભાઈએ પોતાનું હૃદય નીચેના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું છે :

ૐ

“વિશાળ અરણ્યને વિષે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનારું એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં શાંતપણે, હામળપણે સુખાનંદમાં પક્ષીગણ મલકતાં હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થઈ હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આનંદ પામનારાં પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? કે જોને ક્ષણ એક પણ શાંતિ ન હોય ! અહાહા ! તે વખતના દુઃખનું મોટા કવીશ્વરો પણ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે : તેવું જ અપાર દુઃખ અધોર અટવીને વિષે આ પામર જીવોને આપી હો ! પ્રભુ, તમે ક્યાં ગયા ?”

“હે ! ભારતભૂમિ, શું આવા, દેહ છતાં વિદેહીપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો ? જો તેમ જ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે ઢળવો કરવો હતો; કે નાહક તે તારી પૃથ્વી ઉપર જોગ્ય રૂપ કરી નાખ્યો.”

“હે ! મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી.

હોત તો હાલના જીનમાર્ગની સંપૂર્ણ દર્શનક્રાંતિ કરી હોત અને મહાન મહાવીર જે વાસ્તવિક ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ લોકોને શીખવ્યો હોત. જીનોના અનેક ગચ્છ બેદા દૂર કરી મહાવીર સ્થાપેલો એક સામાન્ય ધર્મ સ્થાપવાનો તેઓનો વિચાર હતો. આત્મ ઉપયોગી જીવન અપરિપક્વ વયે ઉપયોગમાં આવતું જાંઘ પડતું તેથી દેશને ઓખો ગેરસાલ થયો છે."

૨૫

શ્રીમદ્ની સત્વિક્ષા

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં મોટે ભાગે પત્રો અને કાવ્યો છે; તે શ્રીમદ્ના આત્મઅનુભવ સંહિત લખાયેલાં વચનો. મન્ય જીવોને સન્માર્ગપ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપદારક સત્વિક્ષારૂપ છે. જીવનના અનેક પ્રસંગે મુમુક્ષુ જીવોને જ્યાં મૂંઝવણ લીધી થયેલી તે વખતે તેમની મુશ્કેલીઓનો હિતદારક સત્વ જીકેલ કરી આપી માર્ગ સત્તળ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી મદદ મળે અથવા પોતાની આત્મવિચારણાની પ્રસાદીથી મુમુક્ષુ જીવની મોક્ષમાર્ગમાં હિતિ થાય તેવાં વચનો નિષ્કારણ કરુણાથી તે મહાપુરુષે પ્રકાશ્યાં છે. તે મહા ભાગ્યશાળી લેખક અને પરમ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુનાં અંતઃકરણમાં વહેતી ઉર્મિઓને યથાર્થ ઓળખ્યા વિના માત્ર મુમુક્ષુઓના પ્રવ્રનના હિતરોઉપરથી કાઈ અર્ધદગ્ધ અગ્નિયો તે વચનોની કિંમત આંકવા જાય, તે બાળકને રત્ન આપ્યું હોય તો તે મુખમાં મૂકી તેના સ્વાદ ઉપરથી પરીક્ષા કરવા ધારે છે તેવી અચાનકે આધારકષોળદલિપત કિંમત આંકી લે છે. પરંતુ જે જીવ યથાર્થ વેરાગ્ય અને સત્પુરુષના સમાગમથી પોતાની યોગ્યતા વધારી જો તે આત્મઅનુભવથી ભીંજાયેલાં વચનોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેનો આત્મા તે સત્વ વચનોનો પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ સમજી, સાક્ષી પૂરશે. જે જીવમાં વિનય, સરળપણું આદિ ગુણો નથી તે સત્વિક્ષા પામી

શકતો નથી. શીમદે એક વાક્યમાં જ જણાવ્યું છે : “જગતમાં માન ન હોત તો અર્થો જ મોટા હોત.”

વળી તેજો વિશેષ જણાવે છે : “જાની પુરુષનું જોળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો ‘હું જાણું છું’ ‘હું’ ‘સમજું છું,’ એવા પ્રકારે

જાની કેમ રનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન; જોળખાતા નથી ? જીવનું, પરિવ્રત્તાદિને વિષે જાની પુરુષ પરરામ કરનાં પણ વિશેષ રાગ; ત્રીજું સોઠલયને સંધિ,

અપકીર્તિલયને સંધિ અને અપમાનલયને સંધિ જાનીથી વિમુખ રહેવું; તેના પ્રત્યે જેવું લવવાનિવત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જાનીથી અભણ્યો રાખે છે. જાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ અંધ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, એ વગર જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે, અને એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવા

સ્વચ્છંદ ટાળવાનો તો એક સ્વચ્છંદ નામનો મહા દોષ છે; અને ઉપાય તેનું નિમિત્ત કારણ અસત સંગ છે.” (૪૧૬)

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ની પ્રથમ આળીસ ગાથાઓ મુમુક્ષુ જીવને માર્ગ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિષે ઉત્તમ શિખામણ રૂપ છે. તેમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

“રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે મોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાપ્તે જમણો થાય. ૧૬

સ્વચ્છ મન આમળ તથા, વર્તે સદ્ગુણસ્યાઃ
સમસ્તિ તેતે ભાષિણુ, દારણ મળી પ્રત્યક્ષ. ૧૭
માનાદિઃ સત્ત્વ મહા, નિજજદે ન મરાય,
અતઃ સદ્ગુણ-દારણમા, અલ્પ પ્રયાસે જ્ઞપ." ૧૮

જ્યાં તેઓ મળે છે :

"અનંતકાળ સુખી છત્ર નિજ જદે માત્રી પરિશ્રમ કરે, તો
પણ તેથી પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં. પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો
આચર્યે અસંમુદ્ધર્તમાં પણ જ્ઞાનજ્ઞાન પામે.

"જ્ઞાની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પામેથી થતી નોઈએ, એ સ્વાભાવિક
સંબંધ છે; જતાં છત્ર સોદસજ્ઞાદિ દારણથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય
છેડતો તથા; એ જ અનંતાનુષંગી દયાપનું મુળ છે.

"શાસ્ત્રમાં દેવેલી આજ્ઞાઓ પરાક્ષ છે, અને તે જીવને અધિ-
કારી થવા માટે દલી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા
આરાધવી નોઈએ." પત્રાંક (૨૦૦)

"પૂર્વે થઈ મંડલા અનંતજાનીઓ જોઈ મન જ્ઞાની થઈ ગયા
છે, પણ તેથી કંઈ જીવતો દોષ જળ નહીં. એટલે કે અત્યારે જીવમાં
જ્ઞાન દોષ તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની દેવતા આવે નહીં; પરંતુ હાલમાં
જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની ગિરાજમાન દોષ તે જ દોષને જજ્ઞાતી દેહતી થકે.
જેમ દરના દ્વાર સમુદ્રથી અત્રેના તૃપાવરની તૃપા છીંચે નહીં, પણ
એક મીઠા પાણીનો કળચો અત્રે દોષ તો તેથી તૃપા છીંચે.

"જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે જ્ઞાનથી કલ્યાણ થાય કે
અમામિયાં કે ચોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી કંઈ કલ્યાણ
થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાની
કદાચકાદિ ટળ્યા વિના પુરુષના સક્ષમાં દોષ છે, અને તે પરમ
કલ્યાણ ન થાય અત્યંતે કરી સમજી શકાય છે. માટે તેવા
વિકલ્પ કરવા મૂઝી દેવા. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય

સ્વપ્નરૂપ થોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપ્નજે માને છે, અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે. નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે; તે જન્મ છે, મરણ છે; અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ યત્ન, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ યદ્ય ત્યાં સદ્જ મોક્ષ છે, અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે. અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં જોડવા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ મત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટ્યો એમાં કંઈ સંશય નથી." (૫૩૭)

"બોધ જે પ્રકારથી જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે. એક તો સિદ્ધાંત-બોધ અને બીજો, તે સિદ્ધાંતબોધ થવાને કારણજૂત એવો ઉપદેશબોધ. જે ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃકરણમાં સ્થિતિમાન ઉપદેશબોધ અને યથો ન હોય, તે સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને સિદ્ધાંતબોધ અવલુ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ યદ્ય શબ્દ નહીં. સિદ્ધાંતબોધ એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાની પુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે હેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે, તે જે પ્રકારથી વાણીદરાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે, એવો જે બોધ છે તે સિદ્ધાંતબોધ છે. પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસ ભાવને પામેલી એવી ભુદ્ધિ છે કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થસ્વરૂપને નિર્ધારી શકે છે. તે વિપર્યાસ ભુદ્ધિનું જળ ઘટવા યથાવત્ સ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવને સંસારભય દટ કરાવે છે, તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે, તે ઉપદેશબોધ છે..... મૂઠક કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત ભુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે અને તેની પ્રાપ્તિ—

“ સત્સ્વરૂપને અશેદણાવે અને અનન્ય ભક્તિએ નમોનમઃ

“ અપ્રતિયદ્વતાયા નિરંતર વિચરે છે, એવા જ્ઞાની પુરુષોનાં સરસ્વારવિદ તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ આપ્યા વિના, સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો માર્ગ નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં સરસ્વારવિદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દધાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ ડતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો મોક્ષસૂક્ષ્મ જેવા જતાં એ જ છે. અને જે કાંઈ પણ પ્રાણી હૃદયમાં છે તેણે અખંડ ટુટિયા એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગની આરાધના વિના અનાદિ દાળથી જીવે પરિભ્રમજી કયું. જ્યાં સુધી જીવને સ્વચ્છંદ રૂપી અંધત્વ છે, ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ દળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો, દૃઢ મોહોરજા કરવી, એ વિચારમાં અપ્રમત રહેવું; તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ દળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ દાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કયું છે. તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કયું નથી, જે કે અગે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે. ‘ સુપગડાંગ ’ સુત્રમાં સર્વભદ્રેષજી ભગવાને જ્યાં અઠાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે, મોક્ષમાર્ગે ચલાવ્યા છે, ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે : “ દે ! આયુષ્યમાનો ! આ જીવે સર્વ કયું છે. એક આ વિના, તે શું ? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેણ વચન—તેનો ઉપદેશ તે સાંભળ્યાં નથી, અથવા રૂઝે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યાં નથી. અને એને જ અગે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે. સુધર્મા સ્વામી જ જીવસ્વામીને ઉપદેશ છે કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કયું છે એવા મહાવીર ભગવાન તેણે આમ અમને કહ્યું છે : ‘ શૂનને આધીન થઈ વર્તતા

સમસ્ત ભૂમિ એત યદ્ધ જાય છે. પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કાંઈ કાળે
તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે
ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે
છે, વિશ્વમાં જીવ અબોદતા માને છે એ જ ભ્રાન્તિ છે.

“જેમ આકાશમાં વિશ્વનો પ્રવેશ નથી, સર્વ લાવની વાસ-
નાથી આકાશ રહિત જ છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોએ પ્રત્યક્ષ
સર્વદ્રવ્યથી ભિન્ન, સર્વ અન્ય પર્યાયથી રહિત જ આત્મા દોઠો છે.
જેની કૃત્તિ કાંઈ પણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી તેના આત્માનો
નાશ પણ ક્યાંથી હોય ? અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી
આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાન્તિ છે, તે જ ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ
ચૈતન્ય નિજ અનુભવપ્રમાણ સ્વરૂપમાં પરમ જગૃત યદ્ધ જ્ઞાની સદાય
નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ
કૃત્ત થાય છે, સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અકલેશ
સમાધિને પામે છે.” (૮૩૩)

“દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થવા છતાં
કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં. પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે
જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાની પુરુષને
જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયે ઝાળખ્યા તથા તે મહાલાગ્યનો આશ્રય
દેહ છૂટે એ સ્વરૂપ ક્યો. જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના
સ્થિતિનું કારણ મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ તે પુરુષને
આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે.

જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે
કે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે;
મકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે, સંયોગ સંજ્ઞાથી આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને
જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે; તેના
મે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચય છે. પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જન્મ

હે જીવ ! આ કલેશરૂપ સંસાર યકી વિરામ પામ, વિરામ પામ;
કંઈક વિચાર; પ્રમાદ છોડી જગૃત થા ! જગૃત થા ! નહીં તો રતન-
ચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્યદેહ નિષ્ફળ જશે. હે જીવ ! હવે તારે
સત્પુરુષની આજ્ઞા નિશ્ચય ઉપાસવા યોગ્ય છે.” (અપ્રગટ)

“કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વ દુઃખક્ષયનો
ઉપાય છે, પણ તે કોઈક જીવને સમજાય છે. મહત્પુરુષના યોગથી,
વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના
સર્વ દુઃખ ક્ષય સમાગમથી તે ઉપાય સમજવા યોગ્ય છે. તે
કરવાનો ઉપાય સમજવાનો અવસર એક માત્ર આ મનુષ્ય-
દેહ છે. તે પણ અનિયત કાળના લયથી મહિત
છે. ત્યાં પ્રમાદ થાય છે એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે.” (૮૧૬)

“કોઈને અર્થે વિદ્વત્પ નહીં આશ્ચર્ય અસંગપણું જ રાખશો.
જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ
આજ્ઞાથી અસ્થિમિજ્જ રંગાશે તેમ તેમ.
કેવો જીવ સત્ય પામે ? તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે
પામશે, એમ નિઃસંદેહ છે.

“જે કોઈ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને મહત્વ કરશે
તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી.” (૭૮૧)

“કોઈ પણ જીવ પરમાર્થ પ્રત્યે માત્ર અંશપણે પણ પ્રાપ્ત
થવાનાં કારણોને પ્રાપ્ત થાય એમ નિષ્કારણ કુરુણાશીલ એવા ઋપભાદિ
તીર્થંકરોએ પણ કહ્યું છે, કારણકે સત્પુરુષોની
સત્પુરુષોનો સનાતન સનાતન એવી કુરુણાવસ્થા હોય છે કે સમય
સંપ્રદાય માત્રના અનવકાશે આખો લોક આત્માવસ્થા
પ્રત્યે હો, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે હો, આત્મ-
સમાધિ પ્રત્યે હો, અન્ય અવસ્થા પ્રત્યે ન હો, અન્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે
ન હો, અન્ય આધિ પ્રત્યે ન હો; જે જ્ઞાનથી સ્વત્ત્મરથ પરિણામ

“જાણ લાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળીશૂત નિર્લેપ રહો; એ જ માન્યતા અને ગોધના છે.” (૭૨)

“તેનો તું ગોધ પામ કે જેનાથી સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય.”

એકવાર જે સમાધિમરણ થયું તો સર્વ કાળના અસમાધિમરણ ટળશે. (૨૫)

“જે કે માની ભક્તિ ધમ્મજતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે ક્યાં વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આ અનાદિકાળનું શુદ્ધ તત્ત્વ સંતોના હૃદયમાં રહ્યું તે પાને ચઢાવ્યું છે.”

“શાસ્ત્રમાં દહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને યોગ્ય થવા માટે છે; મોક્ષ થવા માટે માનીની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા જોઈએ.

“આ માનમાર્ગની શ્રેણી દેલી. એ પાઠ્યા વિના ખીજ માર્ગથી મોક્ષ નથી. એ શુદ્ધ તત્ત્વને જે આરાધે છે, તે પ્રત્યક્ષ અમૃતને પામી અભય થાય છે.” (૨૦૦)

“માયાનો પ્રપંચ ક્ષણે ક્ષણે ગાધકર્તા છે. તે પ્રપંચના તાપની નિવૃત્તિ કાઈ હૃદયદ્રુમની છાયા છે; અને કાં કેવળદશા છે, તથાપિ હૃદયદ્રુમની છાયા પ્રશસ્ત છે, તે સિવાય એ યોગ્ય વ્યવહાર તાપની નિવૃત્તિ નથી; અને એ હૃદયદ્રુમને વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે યોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે યોગ્ય થવામાં ગાધકર્તા એવો આ માયાપ્રપંચ છે, જેનો પરિચય જેમ ઓછો હોય તેમ વર્ત્યા વિના યોગ્યતાનું આવરણ ભંગ થતું નથી. પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાનભૂમિકામાં જીવ વગર વિચાર્યે ક્રોધાવધિ યોજતો ચાલ્યા કરે છે; ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ ન થાય તેટલા માટે થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું હિચિત છે. ન ચાલનાં કરવો જોઈએ, અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ નિઃસ્પૃહ શુદ્ધિથી એવો જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો.” (૨૩૨)

“ શાસ્ત્રોને વિષે આ કાળને અનુક્રમે ક્ષીણપણ્યા યોગ્ય કહ્યો છે; અને તે પ્રકારે અનુક્રમે થયા કરે છે. એ ક્ષીણપણું મુખ્ય કરીને પરમાર્થ સંબંધીનું કહ્યું છે. જે કાળમાં અત્યંત દુર્લભપણે કાળદ્રોણ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાળ દુષ્કમ કહેવા યોગ્ય છે. જે કે સર્વ કાળને વિષે પરમાર્થપ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે એવા પુરુષોના જોગ દુર્લભ છે. તથાપિ આવા કાળ વિષે તો અત્યંત દુર્લભ હોય છે. જીવોની પરમાર્થવૃત્તિ ક્ષીણપણ્યાને પામતી જતી હોવાથી તે પ્રત્યે જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનું બળ ઓછું થાય છે, અને તેથી પરંપરાએ તે ઉપદેશ પણ ક્ષીણપણ્યાને પામે છે, એટલે પરમાર્થ માર્ગ અનુક્રમે વ્યવસ્થિત થવા જોગ કાળ આવે છે.”

આ કાળને વિષે અને તેમાં પણ હમણાં લગભગ સેકંડાથી મનુષ્યની પરમાર્થવૃત્તિ બહુ ક્ષીણપણ્યાને પામી છે, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ છે. સહજનંદ સ્વામીના વખત સુધી મનુષ્યોમાં જે સરળવૃત્તિ હતી તે અને આજની સરળવૃત્તિ એમાં મોટા તફાવત થઈ ગયો છે. ત્યાં સુધી મનુષ્યોની વૃત્તિને વિષે કંઈ કંઈ આશંકિતપણું, પરમાર્થની ઇચ્છા અને તે સંબંધી નિશ્ચયમાં દૃઢતા એ જેવાં હતાં તેવાં આજે નથી; તેથી તો આજે ઘણું ક્ષીણપણું થયું છે. જે કે હજુ આ કાળમાં પરમાર્થવૃત્તિ કેવળ વ્યવસ્થિત પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેમ સત્પુરુષરહિત ભૂમિ થઈ નથી, તોપણ કાળ તે કરતાં વધારે વિષમ છે, બહુ વિષમ છે; એમ જાણીએ છીએ.

આવું કાળનું સ્વરૂપ જોઈને મોટી અનુકંપા હૃદયને વિષે વર્તે છે; જીવોને વિષે કોઈ પણ પ્રકારે અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય એવો જે સર્વોત્તમ પરમાર્થ; તે સંબંધી વૃત્તિ જ્ઞાનીની અનુકંપા કંઈ પણ વર્ધમાનપણ્યાને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તેને સત્પુરુષનું જોળખાણુ થાય છે, નહીં તો થતું નથી. તે વૃત્તિ સજીવન થાય અને કોઈ પણ જીવોને, ઘણા જીવોને પરમાર્થ સંબંધી જે માર્ગ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી અનુકંપા અખંડપણે,

રહ્યા કરે છે; તથાપિ તેમ થવું બહુ દુર્લભ બાળીએ છીએ, અને તેનાં કારણો પણ ઉપર જણાવ્યાં છે.

જે પુરુષનું દુર્લભપણું ચોથા કાળને વિષે (સત્યયુગ વિષે) હતું, તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમાં થાય એમ થયું છે. તથાપિ પરમાર્થ સંબંધી ચિંતા જીવોને ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એટલે તે પુરુષનું જોગખાણુ થવું અત્યંત વિકટ છે. તેમાં પણ જે ગૃહવાસાદિ પ્રસંગમાં તે પુરુષની સ્થિતિ છે, તે જોઈ જીવને પ્રતીતિ આવવી દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે; અને કદાપિ પ્રતીતિ આવી તો તેમનો જે પ્રારબ્ધ-પ્રકાર હાલ વર્તે છે તે જોઈ નિશ્ચય રહેવો દુર્લભ છે; અને કદાપિ નિશ્ચય થાય તોપણ તેનો સત્સંગ રહેવો દુર્લભ છે; અને જે પરમાર્થનું મુખ્ય કારણ તે તો છે. આવી સ્થિતિમાં જોઈ ઉપર જણાવ્યાં છે જે કારણો તેને વધારે બળવાનપણે દેખીએ છીએ અને એ વાત જોઈ ફરી ફરી અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે.

પશ્ચરેચ્છાથી જે કોઈ પણ જીવોનું કલ્યાણુ વર્તમાનમાં પણ થવું સંજ્ઞિત હશે તે તો તેમ થશે, અને તે કલ્યાણુનું કારણુ બીજેથી નહીં પણ અમયકી, એમ પણ અત્ર માનીએ છીએ. (૩૯૮)

“ જે વ્યવસાયે કરી જીવને ભાવનિદ્રાનું ઘટવું ન થાય તે વ્યવસાય કોઈ પ્રારબ્ધયોગે કરવો પડતો હોય તો તે ફરી ફરી પાછા હોતે, મોટું ભયંકર હિંસાવાળું દુષ્ટ કામ જ આ જોધનું ફળવું શાથી કરું છું, એવું ફરી ફરી વિચારીને અને સંભાવે ? જીવમાં ઢીલાપણુથી જ ઘણું કરી મને આ પ્રતિબંધ છે એમ ફરી ફરી નિશ્ચય કરીને જેટલો બને તેટલો વ્યવસાય સંક્ષેપ કરતાં જઈ પ્રવર્તવું થાય, તો જોધનું ફળવું થવું સંભાવે છે.” (૪૯૯)

“ ત્રણ વર્ષથી લગભગ એવું વર્તવા કારે છે કે પરમાર્થ

સંબંધી કે વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ સખતાં કંટાળો આવી જાય છે. અને સખતાં સખતાં કલ્પિત જેવું સાગવાથી યથાર્થ લેખન કે કથન નારવાર અપૂર્ણ છોડી દેવાનું થાય છે. પરમાર્થમાં ચિત્તને વખતે એકાગ્રવત્ હોય ત્યારે જો પરમાર્થ સંબંધી સખવાનું અથવા કહેવાનું બને તો તે યથાર્થ કહેવાય, પણ ચિત્ત અસ્થિરવત્ હોય અને પરમાર્થ સંબંધી સખવાનું કે કહેવાનું કરવામાં આવે તો તે હિદીરણા જેવું થાય; તેમજ અંતઃક્રિયાનો તથાતથ્ય તેમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી તે આત્મસુદ્ધિથી સખ્યું નહીં કહ્યું નહીં હોવાથી કલ્પિતરૂપ કહેવાય. જ્યાં તથા તેવાં બીજાં કારણોથી પરમાર્થ સંબંધી સખવાનું તથા કહેવાનું ઘણું ઝાણું થઈ ગયું છે..... તોપણ કેટલાક પ્રસંગમાં વિશેષ સ્થિરતા રહે છે. વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ સખતાં તે અસારભૂત અને સાક્ષાત્ ભ્રાંતિરૂપ સાગવાથી તે સંબંધીને કંઈ સખવું કે કહેવું તે શક્ય છે, આત્માને વિકળતાનો હેતુ છે, તે ન કહ્યું હોય તોપણ આશી શકે એવું છે, માટે જ્યાં સુધી તેમ વર્તે ત્યાં સુધી તો જરૂર તેમ વર્તવું ઘટે છે, એમ જાણી ઘણી વ્યાવહારિક વાત સખવા, કહેવાની ટેવ નીકળી ગઈ છે.”

“કોઈ પણ તથારૂપ જોગને પામીને જીવને એક ક્ષણ પણ અંતઃકોઈ જાગૃતિ થાય તો તેને મોક્ષ વિશેષ દૂર નથી. અન્ય પરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્ય વૃત્તિ છે. તેટલો જીવથી સંતસંગનો આશ્રય કર્તવ્ય છે મોક્ષ દૂર છે. જો કોઈ આત્મજોગ બને તો આ મનુષ્યપણાનું મૂલ્ય કોઈ રીતે ન થઈ શકે તેવું છે. પ્રાચે મનુષ્યદેહ વિના આત્મજોગ બનતો નથી એમ જાણી, અત્યંત નિશ્ચય કરી આ જ દેહમાં આત્મજોગ ઉત્પન્ન કરવો ઘટે. વિચારની નિર્મળતાએ કરી જો આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે તો સહજમાં હમણાં જ તેને આત્મજોગ પ્રગટે. અગત્યના પ્રસંગનો ધેરાવો વિશેષ છે, અને આ જીવ તેથી અ

લીનસ્ત્વ મયો દેવામી તેમ જનકાશ પાપન કરવા અમલા તેની નિર્ગન કરવા નમ ગને તેમ સત્સંગનો આગમ કરે તેા કાઈ રીતે પરુપાર્થ ગોગ્ય મહા નિગાર દશાને પાગે.”

જે પ્રકારે અનિત્યપણું, અસારપણું આ સંસારનું અત્યંતપણું બારો તે પ્રકારે કરી આત્મનિગાર કિત્યન્ન માગ.....તે રાગ દેવાદિ પરિણામ અમાન વિના સંભવતાં નથી શાનેજિન ત્યાગ કરે છે ? તે રાગદેવાદિ પરિણામ જનાં જીવન્મુક્ત-પણું સર્વમા માનીને જીવન્મુક્ત દશાની જીવ આસાતના કરે છે, એમ વર્તે છે, સર્વમા રાગદેવ પરિણામનું પરિક્ષીણપણું જ કર્તવ્ય છે. અત્યંત જ્ઞાન દેવ ત્યાં અત્યંત ત્યાગ સંભવે છે, અત્યંત ત્યાગ પ્રગટવા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રી તીર્થકરે સ્વીકાયું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કરે છે. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસનિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ જ્ઞાતા પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. જાણ પ્રસંગના ત્યાગને અર્થે અંતર્યાગિ કહ્યો નથી. એમ છે તોપણ આ જીવે અંતર્યાગિને અર્થે જાણ પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી ગોગ્ય છે.

નિત્ય છૂટવાનો વિચાર કરીએ છીએ અને એમ તે કાર્ય તરત પતે તેમ જનપ જપીએ છીએ. જો કે એમ લાગે છે કે તે વિચાર અને જનપ હજી તથારૂપ નથી, શિથિલ છે; માટે અત્યંત વિચાર અને તે જનપને ઉગ્રપણે આરાધવાનો અલ્પકાળમાં ગોગ્ય કરવો ઘટે છે, એમ વર્ત્યા કરે છે. (૫૬૯)

શ્રીમદ્નુ ઉદાર નિષ્કારણ કરુણાશીલ હૃદય આ અવતરણો ઉપરથી વાંચકને કે શ્રીતાને કંઈક અંશે સમજાવશે; તેમજ જિજ્ઞાસુ જીવને સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરવાની, તે માર્ગે મદદ કરે તેવા મહાપુરુષની શોધ કરી આત્મકલ્યાણ કરવાની, અનાદિ બૂલ ટાળવાની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત થવા ગોગ્ય છે.

કેટલીક પદ્યપ્રસાદીનાં અવતરણથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અને સદ્ભાવ સમન્વિત એમ ગણી નીચે લખ્યાં છે :

“ખીજનં સાધન જહુ દર્શાં, દરી કલ્પના આપ;
અથવા અસદ્ગુરુ ધર્મી, ઊલટો વધ્યો હતાપ.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્ગુરુયોગ,
વચન સુધા અવલે જતાં ચર્ચુ કલ્પ ગતયોગ.

રોતાપનું દારણુ અને તે નિશ્ચય એથી આવીએ, ટળશે અહીં હતાપ.
ટાળવાનો ઉપાય નિત્યકર્યો સત્સંગ મેં એક લક્ષ્યથી આપ. (૧૫૪)

*

“શું દરવાયા પોતે મુખ્યાં ? શું દરવાયા પોતે દુઃખી ?
પોતે શું દર્શાયા છે આપ ? એનો માગો સંઘ જતાપ.
જ્યાં ચંકા ત્યાં ગજ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં ચંકા નહીં સ્થાપ;
પ્રજ્ઞ ભક્તિ ત્યાં હિતમ જ્ઞાન, પ્રજ્ઞ મેળવવા ગુરુ ભાગવાન,
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ.” (૧૦૭)

*

સમ્યક્જ્ઞાન “મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે
દરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખા; મૂળ મારગ
નોય પૂર્ણાદિની જો કામના રે, નોય વહાલું અંતર ભવદુઃખ મૂં
દરી જોજો વચનની વૃણના રે, જોજો શીધીને જિન સિદ્ધાંત; મૂં
માત્ર દહેવું પરમાર્ય હેતુથી રે, કાઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂં
X X X X X
છે દેહાદિયાં જિન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ, મૂળ
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, દહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂં” (૭૧૫)

*

“આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય,
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માથી નહીં

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પામિતનો, ગળે પરમ વિપદાર;
 ગળે ગોળ એકતરંગી, વર્તે આગાધાર. ૩૫
 એક દોષ ગળ કાળમાં, પરમારમ્ભે પાંગ;
 પ્રેરે તે પરમાર્મને, તે અવધાર સમંત.” ૩૬

*

“ગરુડમતની જે કટપના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર;
 જ્ઞાન નહીં નિજ રૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. ૧૩૩
 સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે ધામ;
 સદ્ગુરુ-આગા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માર્ગ.” ૧૩૪
 —આત્મસિદ્ધિ.

*

“સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ,
 તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ.”
 (પૃ. ૧૬૦-૧૭૦ તત્ત્વચિંતન)

*

તત્ત્વજ્ઞાનીનો મર્મ

“જિન સોછી છે આત્મા, અન્ય દોષ સો કર્મ;
 કર્મ દટે સો જિનવચન, તત્ત્વજ્ઞાનીનો મર્મ.
 વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહચેસે છે આપ;
 એહિ વચનસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકો છાપ.” ૭૬૭

*

“પરપ્રેમપ્રવાહ જાહે પ્રજ્ઞસે, સગ આગમબેદ સુ ઊર જાસે;
 વહ દેવલકો ખીજ ગ્યાનિ કહ, નિજકો અનુભવ જાતલાય દીયે.” ૨૬૫

*

સાચો માર્ગ “મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સદેહ;
 હોતા સો તો જલ ગયા, લિજ ક્રિયા નિજદેહ.” ૭૬૬

*

(ત્રોટક)

સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત રહે તદ ધ્યાનમહિં,
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે.

૧૪

(૯૫૪) રાજકોટ, ચૈત્ર સુદ ૯, ૧૯૫૭

૨૬

શ્રીમદ્દનાં સ્મારકો

શ્રીમદ્દની હયાતીમાં સં. ૧૯૫૨ના ભાદરવા માસમાં દુષ્કાળનો અંત આવ્યો અને નવો પાક થયો ત્યારે 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના સ્વહસ્તે થઈ હતી. ધર્મજીવન અને તત્ત્વવિચાર-ક્ષેત્રમાં પણ દુષ્કાળ પર્તિતો હતો, તેનો અંત આણવા પોતે ધર્મ-મૂર્તિરૂપે જીવીને દષ્ટાંત વડે અને અમૂલ સમાન જીવંત બોધથી અનેક ભવ્ય આત્માઓના હૃદયારતું નિમિત્ત બની આ દુષ્કાળ કાળનું પૂર પામું વાળવા પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના પગભર કરી એક વર્ષનું યાજ્ઞક થતાં પહેલાં પિતાનો વિયોગ થાય તેમ તે કાર્ય અને આ ભવનો સંબંધ તેમજ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં છોડી દીધો. પરંતુ તેમના પ્રશંસક વર્ગ અને અન્ય ધર્મપ્રેમી પુરુષોના પોષણથી કલ્પવૃક્ષ સમાન એ સંસ્થા દ્વારા અનેક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, સ્વેતગિર દિગંધર આદિ સર્વ સંપ્રદાયના તત્ત્વવિચારકોને આ દુષ્કાળના વિતાવવામાં પરમ હિપ્તોગી અને અનન્ય આધારરૂપ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. સ્વ. રેવાચંદ્રભાઈ જગજીવનદાસના મંત્રી-પત્ની નીચે ને સંસ્થાએ અનેક કિતમ પુસ્તકો દ્વારા જનસમાજમાં અલગ પુસ્તકોના અગ્નાયની વૃદ્ધિ કરી છે અને તેવાં પુસ્તકો પ્રસર કરનારી સંસ્થાએ કલ્પનન થવામાં પ્રેરણા રૂપ બની છે.

પ્રથમ 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'શ્રીમદ્

રક્ષમની ગૃહસ્થોએ ટીપ કરી એ પ્રકારે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ' અગાધ સ્ટેશન પાસે મં. ૧૯૭૬ના કાર્તિક સુદ પૂનમે સ્થાપના થઈ.

શ્રી સધુરાજ સ્વામીનું ચોમાસા સિવાયના વખતમાં ધણી વખત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ'માં રહેવાનું બનતું; અને ગૌદ ચોમાસા આશ્રમમાં રહેતાં; તેથી ધણી આત્માર્થી સત્સંગનો સત્સંગ ભક્તિને લાભ કામ મળવાનો સંભવ જણાયાથી, ધર્મશાળા રૂપે કેટલી જોરડીઓ અને મહાનો બંધાયાં છે, વધતાં વધતાં એક નાનું ગોકુળિય ગામ હોય તેવું આ આશ્રમ બની ગયું છે. કામ સે દોડસે માણસે રહે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વચનો અને તેમની પાસેથી શ્રવણ કરેલ બોધનું રહસ્ય શ્રી સધુરાજ સ્વામીના સત્સંગે સાંભળી ધણી ભવે જીવે તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે છે. કોઈ માસ બે માસ કેટલાંક કામ રહેનારા એવા અનેક ભવ્યાત્માઓ ઉપરાંત આજુબાજુના ગામોમાંથી અનેક જિજ્ઞાસુ જીવે ત્યાં આવે છે અને સત્સંગ સંસ્થાઓના પરિચયથી જીવનસાધકનું નિમિત્ત પામતા રહે છે. આ આશ્રમમાં મધ્યસ્થ વાતાવરણ હોવાથી શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાન કવાસી, વૈષ્ણવદિ અનેક મુળ સંપ્રદાયના પરંતુ આત્માને જોળખવાની ભાવનાવાળા જિજ્ઞાસુ જીવે આવે છે અને રહે છે. સુંદર પુસ્તકાલય અને ઉત્તમ સત્સંગનો ગોગ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આરસપાશ તથા ધાતુની ભવ્ય પ્રતિમાઓ તથા શ્રી ઈની સ્થાપના પણ છે. ધાર્મિક જીવનનો પરિચય કરાવે તેવું આ ઉત્તમ તીર્થ બન્યું છે. દેહકામાં તથોવનનો નમૂનો છે.

સ્વ. પૂજ્યભાઈ હીરાચંદની ઉદાર સખાવતથી અમદાવાદના મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર' પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર બંધ છે. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ નિભાવે છે.

નાર, કાવિઠા, અમદાવાદ, ઉત્તરસીડા, વઢવાણ, બાદરજી, સીમરડા.

ખંભાત, બોરસદ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે), સુણાવ, વસો, સડોદરા, નરોડા, ઈડર, વવાણિયા, આહોર, બેંગ્લોર, વડાલી, રાજકોટ આદિ સ્થળોએ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર' રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે, પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ હિપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજીનાજીનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની ભગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે :—

"હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું. એ ભૂલશો નહીં." એ લક્ષ રાખીને, ઉપરના આશ્રમેના આત્માથી જીવે. એ મહાપુરુષે જીએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રવર્તનશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વનાં લક્ષમાં હોય છે જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિશ્વ કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે, શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહાપુરુષોના દર્શાવેલ માર્ગે ચાલે છે, તે જૈન કે આત્માથી મુમુક્ષુ જીવે છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતો આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે માનીની આસાએ પ્રવર્તતા ચર્ચા લખ્ય જીવે સનાતન જૈન છે.

૨૭

અંતિમ પ્રશસ્તિ

"દેહ જનાં જેની દશા વતે" દેહાતીત;
તે માનીના ચરણમાં, દેા વંદન અમણિત."

“ ત્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય ? ”
 એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય
 છે એવા મહાપુરુષોનું માપ ચબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સુધ્ધ સામે
 દષ્ટિ કરતાં આંખ અંતર નાંખે છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ
 કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દષ્ટિ ટકતી નથી
 એટલે એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં સ્તીન થયેલા અલોકિત
 પુરુષોનો અકલ્પ્ય મહિમા કરેતાં ‘ અપાર, અપાર, અપાર; અનંત,
 અનંત, અનંત ’ એવા ચબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે ‘ અપૂર્વ ’ અવસર ’માં ગાયું છે :—

“ જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીર્ઘ જ્ઞાનમાં,
 દહી સકયા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
 તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
 અનુભવ-ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
 અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ”

દેહ છતાં જેણે માનઅપમાન સમાન માન્યાં છતાં, એટલું જ
 નહિ પણ કીર્તિને કલંકરૂપ માની, “ અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની
 ઇચ્છા ગાંધી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ
 ન આવે ” આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહાપુરુષનું
 તેત્રીસ વર્ષનું દેહનું આકૃષ્ટ વીત્યા પછી ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં;
 તે મહાપુરુષની પ્રથંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવાદેવા
 નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લોકિક લાભ
 કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધારરૂપ છે; પરમ
 ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે, તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવ-
 લંબનમૂલ છે; સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ સત્ય તરફ દષ્ટિ
 કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

ખંભાત, બોરસદ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે), સુથાવ, વસો, સડોદરા, નરોડા, ઈડર, વવાણિયા, આહોર, બેંગ્લોર, વડાલી, રાજકોટ આદિ સ્થળોએ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર' રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે, પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ ઉપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજીવ્યાજીવનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની જાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે :—

"હું કોઈ ગરુડમાં નથી, પણ આત્મામાં છું. એ જૂલશે નહીં." એ લક્ષ રાખીને, ઉપરના આશ્રમોના આત્માથી જીવે એ મહાપુરુષે જ્યોત્સનાનેનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વનાં લક્ષમાં હોય છે જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિમ્લ કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે, શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહાપુરુષોના દર્શાવેલ માર્ગે ચાલે છે, તે જૈન કે આત્માથી મુમુક્ષુ જીવે છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતા આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે જાનીની આગ્રાએ પ્રવર્તતા સર્વ કાવ્ય જીવે સનાતન જૈન છે.

૨૭

અંતિમ પ્રશસ્તિ

"દેહ જનાં જેની દશા વતે દેહાતીત;
તે જાનીના ચરણમાં, મો વંદન અગ્નિત."

“ જ્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય ? ” એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય છે એવા મહાપુરુષોનું માપ શબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સૂર્ય સામે દષ્ટિ કરતાં આંખ અંજાઈ જાય છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દષ્ટિ ટકતી નથી એટલો એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલા અલૌકિક પુરુષોનો અકથ્ય મહિમા કહેતાં ‘ અપાર, અપાર, અપાર; અનંત, અનંત, અનંત ’ એવા શબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે ‘ અપૂર્વ અવસર ’માં ગાયું છે :—

“ જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવ-ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ”

દેહ છતાં જોશે માનઅપમાન સમાન માન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ કીર્તિને કલકરૂપ માની, “ અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા આંધી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે ” આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહાપુરુષનું તેત્રીસ વર્ષનું દૂંકું આયુષ્ય વીત્યા પછી ત્રેત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં; તે મહાપુરુષની પ્રશંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવાદેવા નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લાભ કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધારરૂપ છે; પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે, તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવલંબનશૂન્ય છે; સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

આત્મમાની પુરુષોના જલદા સમાગમે માત્ર એક શબ્દથી જીવનપક્ષે યાય છે તે આવા અનેક મંત્રોથી પણ થતા સંભવ નથી એમ પ્રતીતિ જતાં, આટલા યથા શબ્દોની સંકલના કરવા એક માત્ર સત્પુરુષની ભક્તિ કરવાની ભાવના જ હેતુરૂપ છે. બહુ ઠવિ શ્રી માનવુગાર્યાઈ ‘અકલામર’માં કહે છે :

“ભલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ
ત્વદ્ભક્તિરેવ મુક્તરીકુલે વલાન્મામ્ ।
યત્કોકિલઃ કિલ મધો મધુરં વિરોતિ
તત્ત્વાચ્ચૂતકાલકાનિકરંકહેતુઃ ॥”

ભાવાર્થ—અહ્ય શ્રુતગાન હોવા છતાં, મહાશ્રુતગાનીઓ જેને હસી કાઢે એવી પામર દશા જતાં હોં । પ્રજ્ઞ, માત્ર તારી ભક્તિ મને પરાજે વાચાળ બનાવે છે; ખીજી ઋતુમાં બાસતી જણાતી નથી તે હોયલ વસંત ઋતુમાં મનોહર ટીકા ક્યાં કરે છે તેનું કારણ ખરેખર સુંદર આંખાના મોરથી તે ભત્ત બની ગઈ છે એ જ છે.

અંતમાં, સંત કેવા હોય એનું દર્શક ચિત્ર રજૂ કરતી શ્રીમદ્દુનના જીવનનો સંદોહ રજૂ કરતી શ્રી અમિતગતિ આચાર્યના ‘સુભાષિત રત્નસંદોહ’માંની એક ગાથા ટાકી આ અંથ પૂર્ણ કરું છું.

“ચિત્તાદૃલાદિ વ્યસનવિમુક્તઃ શોકતાપાપનોદિ
પ્રજ્ઞોત્પાદિ શ્રવણસુભગં ન્યાયમાર્ગાનુયાયિ ।
તથ્યં પથ્યં વ્યપગતમલં સાર્થકં મુક્તવાઘમ્
યો નિર્દોષં રચયતિ વચસ્તં વૃઘાઃ સંતમાહુઃ ॥૪૬૧॥”

ભાવાર્થ—વ્યસન રહિત જે પુરુષ, ચિત્તને આનંદ આપનાર, શોક-સંતાપને દૂર કરનાર, પ્રજ્ઞા પ્રગટાવનાર, કર્ણપ્રિય, ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર, સત્ય હિતકારી પ્રસાદયુક્ત અર્થગંભીર વિગ્રહરહિત અને નિર્દોષ વચનોની રચના કરે છે તેને સુધંજનો સંત કહે છે.

પૃષ્ઠ	પાંખિત	અપરાધ	ગાથા
૨૦૬	૨૦	નવમાંથી	નવમાંથી
૨૦૮	૧૨	જાવક માર	જાવક માર
૨૪૧	૧૨	નિષ્કાર	નિષ્કારણ
	૨૫	કપાયાદિનું	(કપાયાદિનું
૨૪૮	૧૦	પ્રજ્ઞનો	પ્રજ્ઞના
૨૪૬	૨૪	સતપુરુષતા	સતપુરુષતા
૨૫૩	૮	તયાતથ્ય	તયાતથ્ય
૨૫૪	૨૪	સમન્વયશે;	છેમન્વયશે;

